

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН МУҲАНДИСЛИК-ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

КАСБ ТАЪЛИМИ ФАКУЛЬТЕТИ

КАСБ ТАЪЛИМИ (ИҚТИСОДИЁТ) КАФЕДРАСИ

5-КТИ-11 гуруҳ талабаси
СОДИҚОВ ИСЛОМЖОННИНГ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: Корхоналарда бизнес режа тузишни такомиллаштириш
ва режа кўрсаткичларни бажарилишини таҳлил қилиш
йўллари**

Илмий раҳбар:

М.Хожиматов

Наманган-2015

Мундарижа

Кириш

1 боб. Корхоналарда бизнес режа тузишнинг моҳияти ва зарурлиги

- 1.1. Бизнес режалаштиришнинг моҳияти
- 1.2. Бизнес режа тузишнинг услублар ва тамойиллари
- 1.3. Корхоналарда бизнесни режалаштириш ва башорат қилиш
- 1.4. Корхонада бизнес режа тузиш технологияси ва корхона режалари тузилмаси

2 боб. Бизнес режа кўрсаткичлари бажарилиши таҳлили

- 2.1. Бошқарув жараёни нуқтаи назаридан бизнес режа кўрсаткичлари таҳлили
- 2.2. Бизнес режанинг молиявий кўрсаткичлари таҳлили
- 2.3. Бизнес режа кўрсаткичлари таҳлилининг корхонани бошқаришга таъсири

3 боб. Касб-ҳунар коллежларида мавзуни ўқитишнинг хусусиятлари ва методикаси.

- 3.1. Касб-ҳунар коллежларида ўқитиш жараёнилари ташкил этилиши.
- 3.2. Мавзу бўйича маъруза машғулоти “Жадаллаштирилган маъруза” методи орқали ўтказиш методикаси.
- 3.3. Амалий машғулот методикаси “Кичик гуруҳлар” билан ишлаш методи асосида ишлаб чиқиш.
- 3.4. Мавзу бўйича мустақил ишлашни ташкил этиш.

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатни модернизациялаш шароитида миллий иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият олиб бораётган корхоналарнинг энг устивор мақсадларидан бири сифатида фойда олишга эътибор қаратилади. Бу жараёнлар бизнесни самарали режалаштириш ва ишлаб чиқиш асосида корхоналар фаолиятини бошқаришда муҳим аҳамият касб этади. Сўнгги йилларда, турли мулкчиликка асосланган корхоналарда раҳбарликни ташкил этишда самарали натижаларга эришиш билан бирга иқтисодий барқарорликка эришиш имкониятини кенгайтирмоқда. Бугунги кунга қадар бир қатор меъёрий ҳужжатлар қабул қилиндики, бунинг натижасида бошқаришни янги ташкил этишда кенг қулайликларга эришилди.

Бу борада фикр юритар экан, юртбошимиз қуйидагиларни эътироф этидилар: “Мамлакатимиз корхоналарида тайёрланаётган маҳсулотларнинг рақобатдошлигини ошириш негизида миллий иқтисодиётимизнинг жаҳон ҳўжалик тизимидаги ўрнини мустаҳкамлаш масаласига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг рақобатдошлигини оширмасдан, рақобатдош иқтисодиёт, пировард натижада эса рақобатдош мамлакатни барпо этмасдан туриб, ўрта муддатли истиқболда мамлакатимиз иқтисодиётини ривожланган демократик давлатлар даражасига олиб чиқишдек стратегик вазифани амалга ошириш мумкин эмас.”¹

Корхоналар фаолиятининг самараси албатта бизнес режа ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилишга узвий боғлиқ. Ишлаб чиқаришни модернизациялаш – ишлаб чиқаришни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, уни маънавий жиҳатдан янгилаш, таркибий жиҳатдан техник ва технологик қайта тузиш каби чора-тадбирларни ўз ичига олувчи жараёндир. Ишлаб чиқаришни модернизациялашнинг асосий йуналиш ва воситалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: корхоналардан эскирган асбоб-ускуналарни чиқариш; ишлаб чиқаришни замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозлаш; маҳаллий ресурслар асосида ишлаб чиқаришга инновацион технологияларни жорий этиш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ассортиментини кенгайтириш; ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш ва ресурсларни тежаш; сифатни бошқариш ва сертификатлаш тизимини жорий этиш; чиқитсиз ва экологик тоза технологияларни жорий этиш ва бошқалар².

Бу эса давлат сиёсатида иқтисодий ислохотларнинг устувор вазифалари қаторида бизнесни самарали режалаштириш ва бу орқали ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва техник-технологик қайта қуроллантириш

¹ И.Каримовнинг “2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга қўтарадиган йил бўлади” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма, Т.: 2012, 168-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. - 2010. – 61-бет

асосида янада ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш лозимлигини кўрсатади. Биз танлаган мавзу шу нуқтаи назардан ўта долзарбдир.

Муаммони ўрганилганлик даражаси. Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар ва ишлаб чиқаришни диверсификациялаш жараёнида корхоналарда бизнесни режалаштириш ва уни ишлаб чиқиш масалалари ва унга оид муаммолар айтиш кунларда кенг тадқиқ қилинмоқда. Бироқ улар бу соҳада алоҳида хиссалари борлигини қайд этиб ўтиш зарур. Уларнинг назарий асосланган асарлари дунё миқёсида ўрганилмоқда.

Ўзбекистонда таркибий ўзгаришлар ва ишлаб чиқаришни диверсификациялаш шароитларида технологик хизматлар билан боғлиқ жараёнларни бошқаришнинг фундаментал-назарий ва амалий муаммолари И.А.Каримовнинг бир қатор асарларида ўрганилган. Шунингдек, М.Шарифхўжаев, Т.Эргашев, Э.Махмудов, М.Исақов, И.Абдукаримов, Қ.Абдурахмонов, Б.Бердиев, Б.Тухлиев, У.Иноят, Р.Нурибегов каби иқтисодчиларнинг асарларида ёритилган.

Бироқ, айнан мамлакатимизда ҳамда Наманган вилоятида корхоналарда бизнесни режалаштириш ва уни ишлаб чиқишнинг баъзи масалалари бўйича ҳали ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. Ўрганилаётган муаммонинг кенг кўламлилиги битирув малакавий иш мавзусини танлаш, мақсад ва вазифаларни белгилашга олиб келди.

Тадқиқотнинг мақсади модернизациялаш шароитида бизнесни режалаштириш ва уни ишлаб чиқиш асосларининг ўзига хос хусусиятларини ёритиш ҳамда муаммоларини бартараф этиш юзасидан илмий-амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдир. Мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар ечими ҳал этилди:

- Бизнес режалаштиришнинг моҳияти ва аҳамиятини назарий жиҳатдан талқин этиш;
- Бизнес режалаштириш услублар ва тамойиллари ифода этиш;
- Корхоналарда бизнесни режалаштириш ва башорат қилиш масалаларини изоҳлаш;
- Бизнесни режалаштириш технологияси ва корхона режалари тузилмаси ташкил этишни ўрганиш;
- Корхона бизнес режаси тузилиш ва ишлаб чиқишни ташкил этилишини ўрганиш;
- Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида бизнес режада акс эттирилиши лозим бўлган долзарб масалаларни тадқиқ қилиш;
- Корхона рақобатбардошлигини ошириш ва корхонанинг инновацион ривожланишини таъминлаш бизнесни режалаштиришнинг муҳим омиллари эканлигини асослаш.

Тадқиқот объекти бўлиб, Мингбулоқ туманидаги “Мингбулоқ тонги” хусусий корхонаси амалдаги ҳолати хизмат қилди.

Тадқиқот предмети сифатида иқтисодиётни модернизациялаш шароитларида корхоналарни бизнесни режалаштириш ва уни ишлаб чиқиш асослари танланди.

Тадқиқотнинг услубий ва назарий асоси Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг мамлакат иқтисодий сиёсатига оид асарлари; ушбу фаолиятига доир Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари ва меъёрий ҳужжатлари; бизнесни режалаштириш, уни ишлаб чиқиш бўйича илмий асарлар; республика миқёсида нашр этилаётган иқтисодий йўналишдаги журналлар ва рўзномалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти ишлаб чиқариш бизнесни режалаштириш орқали бошқаришни ривожлантириш ва унинг такомиллашувини ёритиш бўйича битирув малакавий иш доирасида бажарилган ишлардан қуйидаги ҳолларда фойдаланиш мумкин:

- Корхоналарда бизнесни режалаштириш жараёнларини яхшилаш тадбирларини ишлаб чиқишда;
- Корхоналарда бизнесни режалаштириш ва уни ишлаб чиқиш жараёнларида.

Ишнинг таркиби. Битирув малакавий иш кириш, иккита боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати қисмларидан иборат.

1 боб. Корхоналарда бизнес режа тузишнинг моҳияти ва зарурлиги

1.1. Бизнес режалаштиришнинг моҳияти

Иқтисодиёт бўйича замонавий адабиётларда ва қўлланмаларда *режалаштиришга* мўлжалланган иш ёки маълум бир ҳаракатларни бажариш муддати, тартиби ва кетма-кетлигини кўзда тутувчи чора-тадбирлар тизими сифатида изоҳ берилган. Ҳар бир инсон ўз иш куни, дам олиш куни, байрамлар, ёзги таътил, тўй ва бошқа тадбирларни қандай ўтказишни режалаштиради. Айнан режалаштириш ва башорат қилиш йўли билан корхоналар **нимани, ким учун, қачон ва қанча** маҳсулот ишлаб чиқариш, қайси ҳамкорлар ёки шериклар билан шартнома тузиш ёки кооперацияни ривожлантириш, зарур бўлган моддий-товар бойликлари захирасини яратиш каби бир қатор масалаларни ҳал қилади.

Бозор муносабатларига ўтгандан сўнг режалаштириш бир оз ёддан кўтарилиб қолди. Ҳаттоки режалаштириш хўжалик юритишнинг бозор механизмига тўғри келмайди ёки бозор режалаштиришга зиддир, деган фикрлар ҳам пайдо бўлди.

Деярли ҳар бир корхонага “юқоридан” директива вазифалари, назорат рақамлари, қатъий норматив ва лимитларни белгилаб берувчи режалаштириш, ҳақиқатдан ҳам бозор механизмига тўғри келмайди ва корхоналарнинг мустақиллигини йўққа чиқаради. Шу сабабли Ўзбекистон Республикасининг корхоналар фаолиятига оид қонунчилигида, корхоналарнинг истеъмолчилар талаби, фойда ёки даромад олиш нуқтаи назаридан ўз фаолиятини мустақил равишда танлаши ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш истикболларини белгилаб олиши кўрсатилган.

Аввалги хўжалик юритиш тизимида мавжуд бўлган, “марказ”дан бошқарилувчи марказлашган режалаштиришни инкор қилиш билан режалаштиришдан умуман воз кечиш мумкин эмас.

Режалаштириш туфайлигина корхоналар ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва технологияларнинг оптимал варинатларини танлайди, ресурслар билан ўз вақтида таъминлаш вазифасини бажаради, асосий ва айланма воситаларга эҳтиёжни белгилаб беради, маҳсулотни сотиш каналлари ва усуллари аниқлайди. Бундан ташқари, режалаштириш ишлаб чиқариш захиралари ва рақобатдаги устунликлардан максимал даражада фойдаланиш, иқтисодиётдаги янги оқимларни англаб олиш, корхона фаолиятидаги камчиликларни йўқотиш ва турли хил таваккалчиликларни камайтиришга имкон беради. Ҳар бир корхона ташкил қилиниши ва фаолият юритиши айнан режалаштиришдан бошланади.

Режалаштириш тартибга солувчи жараён сифатида корхона фаолиятини яқин ва узоқ истикбол сари илгари суриш, асослаб бериш, муайянлаштириш ва изоҳлаб беришни ифодалайди. Охирги ҳолатда гап корхона фаолиятини башорат қилиш ҳақида бориши мумкин. Башорат қилишни режалаштиришнинг бошланиши ва узоқ муддатли истикболга мўлжалланган давоми сифатида кўриб чиқиш мумкин. Режалаштириш ва

прогнозлаштириш ўзаро алоқада бўлган иккита жараён бўлиб, хўжалик фаолиятини аввалдан бажарилган ҳисоб-китоблар, энг кам таваккалчилик ва энг юқори натижаларга эришиш асосида юритишни кўзда тутди.

Режалаштириш корхона томонидан бажарилувчи вазифалар муайянлаштирилган режаларда ўз аксини топади. Бозор иқтисодиётида режа “ёт унсур” ёки “юқоридан” келувчи буйруқ сифатида қабул қилиниши сабабли, ҳозирги хўжалик юритиш фаолиятида **индикатив режа ва прогноз** деб номланувчи, лекин моҳиятига кўра режалаштиришнинг барча ҳолларда объектив заруриятини тасдиқловчи тушунчалардан фойдаланилади. Демак, **режалаштириш**, жумладан, индикатив режа ва прогноз – бу, корхоналарнинг хўжалик фаолияти учун маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш учун барча омиллардан фойдаланиш ва тайёргарликнинг ўз вақтида бўлиши билан боғлиқ бўлган қулай шароитларни яратишдир.

Режа ва режалаштириш орасидаги фарқни англаш муҳим аҳамият касб этади. **Режалаштириш** индикатив режа ёки прогноз каби режаларни ишлаб чиқиш жараёни бўлса, **режа** корхонанинг маълум бир вақт мобайнида амалга оширувчи техник-иқтисодий кўрсаткичларини ўзида акс эттирувчи ҳужжатни ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, режа – бу, корхонанинг мақсадли функциялари ва уларни амалга ошириш йўллари белгилаб берувчи режалаштиришнинг моддийлашган шаклидир.

Шу тариқа режалаштириш бозор ва бозор механизмига қарама-қарши бўлмасдан, аксинча, ишлаб чиқаришнинг мақбул йўналишларини аниқлаш, фойдаланилмаган захира ва имкониятларни қўллаш, корхонанинг оқилона баҳо сиёсатини шакллантириш ҳамда хўжалик юритиш алоқаларининг самарали шакллари ўрнатишга кўмаклашади. Режалаштириш ва башорат қилиш ёрдами билан ички ва ташқи бозордаги истеъмолчилар талаби аниқланади, корхонанинг ташқи иқтисодий фаолияти кучайтирилади.

Бироқ режалаштириш имкониятларини мобилизация қилиш режалаштиришнинг ўзидагина ифодаланмайди. Режалаштириш одамлар, биринчи ўринда мутахассислар томонидан амалга оширилиши сабабли исталган режа ёки прогнознинг ҳаётга татбиқ этилиши кўп жиҳатдан иқтисодчиларнинг малакасига, улар режалаштиришнинг услубий асосларини яхши билишига, шунингдек, ишлаб чиқариш режаларининг бозор талабларини ҳамда корхонанинг мўлжалланган даромадга эришишини ҳисобга олишига ҳам боғлиқ. Режани ишлаб чиқиш қанчалик асослаб берилган бўлса, унинг ҳақиқийлиги ва иқтисодиётдаги аҳвол билан боғлиқлиги шунчалик юқори бўлади.

Корхоналар фаолияти ва иқтисодиётда режалаштиришдан ташқари **башорат қилиш** ҳам катта роль ўйнайди. Башорат қилиш хўжалик фаолияти юритувчи субъектнинг истиқболда юзага келиши мумкин бўлган ҳолатларни илмий асослаган ҳолда аввалдан кўра билишини ифодалайди. У юзага келаётган ёки келажакда юзага келиши мумкин бўлган иқтисодий, илмий-техник ва ижтимоий ҳолатларни баҳолаш ва таҳлил қилиш асосида яратилади ҳамда муқобил қарорларни танлашга имкон яратади.

Аввалги маъмурий-буйруқбозлик тизимининг хўжалик юритиш шароитларида, кўп йиллар давомида фан-техника тараққиёти ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларининг узоқ муддатли истиқболи ишлаб чиқилган. Унинг асосида халқ хўжалигининг алоҳида тармоқлари, шунингдек, республикалардаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш истиқболлари шакллантирилар эди. Бироқ бу башоратлар доим ҳам ишончли эмасди ва асосийси, доим ҳам амалиётда қўлланавермас эди. Бу эса бошқа сабаблар билан бирга ўтган асрнинг 80-йиллари охирида иқтисодиёт инқирозга учрашига олиб келди. Бошқача қилиб айтганда, хўжалик амалиёти режалаштириш ва башорат қилишнинг устунликларидан етарлича фойдалана олмади. Шу сабабли иқтисодий фаолият башоратларини ишлаб чиқиш ва қўллаш бўйича жаҳон тажрибасини ўрганиш ва унинг ўзига хос хусусиятларини мамлакатимиздаги ишлаб чиқариш ва юзага келаётган бозор муносабатлари шароитларида қўллаш жуда муҳимдир.

Башорат қилиш режалаштириш тавсифида ўз аксини топади: ишлаб чиқариш ва корхона иқтисодий ҳаётининг бошқа жиҳатларини **стратегик режалаштириш** - ўрта ва узоқ муддатли башоратлар асосида ҳамда **жорий режалаштириш** - қисқа муддатли башоратлар асосида ишлаб чиқилади. Бу йўналишларнинг иккаласи ҳам ўзаро узвий алоқада бўлиб, ишлаб чиқариш стратегиясини фан-техника тараққиёти ва ҳаётнинг реал воқелиги билан боғлайди.

Башоратнинг мақсади - бозорга таъсир қилувчи омилларни, шу билан бирга, хўжаликнинг умумий аҳволи, тузилмавий силжишлар, инвестицион фаоллик, фан-техника тараққиётининг истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчиларга таъсир кўрсатиши, анъанавий маҳсулотлардан ташқари корхонанинг барқарорлиги ва рақобатбардошлигига олиб келувчи «пионер» (янги) маҳсулот ишлаб чиқариш истиқболида юзага келиши мумкин бўлган ҳолатларини белгилашдадир. Корхоналар учун талабни прогнозлаштириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар тури ва миқдорининг ўзгаришини аввалдан аниқлаб беради. Умуман олганда, прогноз режалаштиришнинг илмий асосидир.

1.2. Бизнес режа тузишнинг услублар ва тамойиллари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда бизнесни режалаштириш услубияти – бу иқтисодиётни бошқаришнинг турли бўғинларида, жумладан, корхоналарни бошқаришда режаларни ишлаб чиқиш усуллари мажмуасидир. Аввалги режали иқтисодиёт шароитларида у аввало режа органларининг, ҳам собиқ иттифоқ миқёсида, ҳам алоҳида республикалар миқёсида амал қилган **иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш бўйича услубий кўрсатмаларга** таянар эди. Иқтисодиётнинг муҳим соҳа ва тармоқларини жорий ва истиқболли режалаштириш ушбу кўрсатмалар асосида амалга оширилади.

Мазкур ҳолатда режалаштириш услубиятига кўра, “юқоридан пастга” тамойили асосида назорат рақамлари, лимит ва нормативлар туширилар, кейин эса “пастдан юқорига” тамойили асосида, яъни корхоналардан юқори турувчи органларга қайта узатилар эди. “Юқори” даражада режа кўрсаткичлари йириклашган тавсифли бўлса, корхоналар миқёсида эса ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда муайян ва деталли тавсифга эга бўлади. Режалаштиришда ушбу тизимнинг камчилиги шунда эдики, деярли ҳар бир корхонанинг фаолият режаси мажбурий тарзда “юқоридан” тасдиқланиши зарур эди. Бусиз режа ўз реаллигини йўқотар эди.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар ўз фаолиятини режалаштиришни мустақил равишда амалга оширади. Бироқ бу режалаштиришнинг текшириб кўрилган ва фойдали усулларида воз кечишни англамайди. Бугунги шароитларда ҳам корхоналар фаолиятини режалаштириш-техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар, прогрессив норма ва нормативлар, иқтисодий таҳлил, муқобил вариантларни танлашга асосланади.

Режалаштиришнинг энг кўп тарқалган усуллари қаторига қуйидагиларни: баланс, норматив, иқтисодий-математик, статистик, омиллар бўйича, кўп вариантли ҳисоб-китоб усули кабиларни киритиш мумкин. Режаларнинг асосланганлик даражасини оширувчи ва уларни тезда амалга оширилишига хизмат қилувчи, шунингдек, таваккалчилик ва вужудга келиши мумкин бўлган талофатларни камайтирувчи усул энг самарали усул ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда **баланс усули**нинг аҳамияти ошиб бормоқда. Ушбу усулнинг моҳияти, ўзаро алоқада бўлган кўрсаткичларни солиштириш билан ифодаланади. Баланс усули асосида корхонанинг ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи, ишлаб чиқариш қувватига бўлган талаблари ва уларнинг манбалари аниқланади. Бундан келиб чиққан ҳолда **моддий баланс, ишлаб чиқариш қувватлари баланси, ишчи кучи баланси, иш вақти баланси, қиймат балансини** ажратиб кўрсатиш мумкин. Баланслар, қоидага кўра, эҳтиёжлар ва уларга мос келувчи ресурсларнинг мавжудлиги ёки манбаларини ўз ичига олувчи, ўзаро мослашувчи жадвал шаклида тузилади.

Баланс усули **норматив усули** билан биргаликда қўлланади. Норматив усулида ресурсларни сарфлашнинг йўл қўйиш мумкин бўлган энг юқори ва энг қуйи чегаралари аниқланади. Бунда ишлаб чиқаришни режалаштириш ва ташкил этишда норма ва норматив каби тушунчалардан фойдаланилади.

Норма (меъёр) – бу, белгиланган сифатдаги маҳсулот бирлиги (иш, хизмат) тайёрлаш учун сарфланувчи хом ашё, материал, ёкилғи, энергия ва бошқа ресурслардан фойдаланишнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган максимал ёки минимал чегарасидир. Агар ресурслардан фойдаланиш нормаларини камайтириш маҳсулот сифатининг пасайишига ёки белгиланган стандартлар талабларининг бузилишига олиб келадиган бўлса, у ҳолда бу нормаларни камайтириш мумкин эмас.

Норматив – бу, нисбий катталиқ бўлиб, асосан фоизлар ёки коэффициентлар ёрдамида акс эттирилади. У меҳнат воситалари ва

предметларидан фойдаланиш даражасини, уларнинг ҳар бир майдон бирлиги, оғирлик бирлиги, ҳажм бирлигига сарфланишини тавсифлаб беради. Масалан, асосий фондларнинг бирлик қийматиға маҳсулот ишлаб чиқариш (фонд қайтими), сутнинг мойилик, винонинг спиртлилик даражаси (фоизларда), автомашинанинг босиб ўтган йўли, автомобиль шинасининг эксплуатацияси ва ҳоказо.

Норма ва нормативлар прогрессив тавсифга эга бўлиши, яъни уларни ишлаб чиқишда замонавий фан, техника ва технология ривожланишининг даражаси, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланиш ҳамда илғор корхоналарнинг тажрибаларини ҳисобга олиш зарур. Шунингдек, улар доимий равишда қайта кўриб чиқилиши, эскирган норма ва нормативлар янги, хўжалик ҳаёти ва давр талабларига жавоб берувчи норма ва нормативлар билан алмаштирилиши лозим.

Норма ва нормативлар қуйидаги асосий гуруҳлар асосида ишлаб чиқилади:

- **тирик меҳнат харажати нормалари** (маҳсулот бирилигига сарфланувчи иш вақти нормаси, вақт бирилигида ишлаб чиқариш нормаси, хизмат кўрсатиш нормаси, миқдор нормативи);
- **моддий харажат нормалари** (хом ашё, материал, ёқилғи, энергия, бутловчи қисмлар);
- **ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш нормативлари** (ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми, ишлаб чиқариш захиралари ва ҳоказо);
- **меҳнат воситаларидан фойдаланиш нормалари** (машиналар, асбоб-ускуналар, механизмлар, қурилмалар);
- **корхона, цех, асбоб-ускуналарнинг лойиҳа қувватиға чиқиш вақти нормалари.**

Кўриниб турибдики, режалаштириш жуда мураккаб ва меҳнат талаб қилувчи жараён бўлиб, корхона фаолиятининг ресурслар харажатини нормалаштиришдан то маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишгача барча кўрсаткичларини инобатга олади. Режалаштиришнинг **асосий вазифалари** қуйидагилар:

- мақсадни белгилаш;
- корхона фаолиятининг турли хил йўналишлари, айниқса, халқ хўжалиги ва аҳоли учун зарур бўлган масулот ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини асослаб бериш;
- зарурий моддий-техника асоссини шакллантириш;
- молиялаштириш манбаларини аниқлаш;
- якуний натижаларнинг ижобий бўлишиға эришиш.

Амалиётда бу вазифаларни корхона директори ёки иқтисодий-режалаш хизматининг ўзи бажармайди ёки бажариши лозим эмас. Бунда бутун жамоа, айниқса, агар бу корхона акциядорлик жамияти шаклида фаолият кўрсатаётган бўлса, иштирок этиши зарур. Афсуски, корхона ходимлари

кўпинча “рахбарга кўпроқ нарса кўринади” тамойили асосида ишлайдилар ва яхшироқ натижаларга эришиш учун ташаббускорлик кўрсатмайдилар. Тажрибалар эса корхона муаммоларини ҳал қилиш барча ходимлар, жумладан, ишчиларга ҳам бўлган ҳолдагина бу корхоналар гуллаб-яшнаши мумкинлигини кўрсатади.

Бугунги кунда бозор иқтисодиёти корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш ва рационал бошқариш тизими ҳамда максимал равишда қулай шароитларни яратмоқда. Бундай шароитларда режалаштириш бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларининг барча имкониятларидан фойдаланишга хизмат қилиши лозим. Корхона фаолиятини умуман эмас, балки ҳар бир муайян ҳолдаги вазифаларни ҳал қилишга йўналтирган ҳолда режалаштириш зарур. Бунинг учун режалаштиришнинг илмийлик, комплекслик, узлуксизлик, оптималлик, мослашувчанлик каби тамойилларига таяниш зарур.

Корхона, айниқса, агар у йирик бўлса, асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи цехлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири фақат ўзига хос бўлган вазифани бажаради ва шунга мос ҳолда фаолиятни режалаштириш ва тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятига эга бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда **етакчи бўгинни ажратиб кўрсатиш** режалаштиришнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бунда корхонанинг асосий ишлаб чиқариш вазифалари бажарилишини таъминловчи бўлинмасини ривожлантиришга кўпроқ эътибор қаратилади. Масалан, бундай бўгин сифатида машинасозлик заводида йиғув цехи, тўқимачилик комбинатида йигирув ва тўқув цехлари, қандолатчилик фабрикасида тайёр масулот цехини кўрсатиш мумкин.

Етакчи бўгинни ажратиб кўрсатиш корхонанинг барча бўлинмаларини биргаликда комплекс равишда ривожлантиришни кўзда тутди. Чунки бусиз режалаштириш бир томонлама бўлиб қолиши ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этишда “тор жойлар” ва диспропорциянинг вужудга келишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли корхона фаолиятининг иқтисодий-ишлаб чиқариш режаси кўрсаткичлари ва бўлимларининг ўзаро алоқада бўлишини ҳамда комплекс режалаштиришни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда ҳам режалаштиришнинг баланс усули катта аҳамиятга эга.

Режалаштиришнинг яна бир муҳим тамойили **илмийлик** бўлиб, у аввало тайёрланаётган режалар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш дастурларига, шунингдек, фан-техника тараққиёти талаблари, рақобатчилик ва бозор талабларини ҳисобга олишга асосланади. Режалаштиришнинг илмийлиги, жонли меҳнат ва маҳсулотга айланган меҳнат харажатларининг энг кам миқдорида иложи борица юқори натижаларга эришишга, шунингдек, корхона ходимлари манфаатдорлигини оширишга кўмаклашади.

Комплекслик тамойили ишлаб чиқаришни, биринчидан, замон ва маконда, иккинчидан, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг горизонтал ва вертикалида, учинчидан, ишлаб чиқаришнинг ресурс асосларини таъминлашда, тўртинчидан, ишлаб чиқаришдаги “тор жойларни” ҳисобга олиш ва уларни йўқотиш чора-тадбирларида, бешинчидан, ходимларнинг ўз

меҳнатлари натижасидан моддий ва маънавий қониқишида, олтинчидан, корхонанинг мўлжалланаётган даромад ёки фойда олишини амалга оширишни кўзда тутди.

Пропорционаллик нафақат ишлаб чиқаришни режалаштиришда, балки ишлаб чиқаришни бошқаришда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зарур пропорцияларга амал қилиш ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг цехлар ва иш жойлари бўйича ҳамда ишлаб чиқариш босқичларида тўғри тақсимланишига ва улардан тўғри фойдаланишга кўмаклашади. Пропорцияларга амал қилмаслик эса, аксинча, ишлаб чиқаришнинг баъзи участкаларда кучайиб, бошқаларида пасайишига, яъни диспропорцияларнинг вужудга келишига ҳамда корхоналарнинг норитмик тарзда фаолият юритишига сабаб бўлади. Зарурий пропорционалликни таъминлашда ишлаб чиқаришни ташкил этишни техник-иқтисодий нормалаштириш катта роль ўйнайди.

Режалаштиришнинг узлуксизлиги ишлаб чиқаришни ва умуман, корхона фаолиятини ташкил этишнинг муҳим тамойили ҳисобланади. Бу тамойил амалда жорий режаларнинг истикболдаги режалар билан, истикболдаги режаларнинг эса башоратлар (прогноз) билан боғлиқ бўлишида ўз аксини топади. Бошқача қилиб айтганда, режалаштириш қисқа муддатли тавсифга эга бўлган индикатив режа табиатига мос келмовчи, январдан мартгача ёки мартдан декабргача, яъни "...дан" "...гача" тамойили асосида амалга оширилмаслиги лозим. Режалаштиришнинг "...дан" "...гача" тамойилини инкор қилганда биз аввало вақт бўйича режалаштириш узилишининг олдини олишни кўзда тутамиз. Масалан, ўша индикатив режа ўз давомига эга бўлиши, яъни корхона ўз фаолиятини январь-март ойларига режалаштирганда кейинги даврларда юзага келиши мумкин бўлган вазифаларни ҳам, албатта, бозор конъюнктураси, истеъмолчилар манфаати ва ишлаб чиқариш ҳолатларининг ўзгаришини кўзда тутиши лозим. Бу вазифа асосан йил давомида амалга оширилувчи режаларни аниқлаштириш ва муайянлаштириш йўли билан бажарилади.

Оптималлик ҳам режалаштириш тамойиллари қаторига киради. Режалар барча ишлаб чиқариш ресурсларидан чиқитлар ва йўлдош маҳсулотлардан кенг фойдаланишни инобатга олган ҳолда иложи борича рационал ва унумли фойдаланишни таъминлаши ҳамда юқори натижаларга эришиш учун энг самарали йўлларни танлаши керак.

Режалаштиришнинг оптималлигига иқтисодий-математик усуллар ва электрон ҳисоблаш машиналарини қўллаш, режаларнинг бир нечта вариантларини ишлаб чиқиш ёрдамида эришилади. Кўп вариантлилиқ энг тежамкор режа варианты ёки корхона фаолияти дастурини танлашга имкон яратади.

Мослашувчанлик режалаштиришнинг бозор шароитларидаги муҳим тамойили ҳисобланади. У ишлаб чиқариш режаларига ўз вақтида ўзгартиришлар киритиш, истеъмолчилар ва харидорлар талабларини ҳисобга олиш, ишлаб чиқаришнинг юзага келиши мумкин бўлган пасайиши ва инқирозларнинг олдини олишга ёрдам беради. "Корхоналар тўғрисида"ги

конун ишлаб чиқаришни режалаштиришда ушбу тамойилни амалга ошириш учун зарур бўлган шароитларни яратади.

Бироқ ҳеч қандай тамойил, жумладан, юқорида санаб ўтилган тамойиллар ҳам, ўзидан-ўзи, яъни шу тамойиллар учунгина керак эмас. Агар амалиётда қўлланмаса бу тамойиллар фақат қоғозда қолиб кетиши ёки оддий чақириқ бўлиб қолиши мумкин. Шу сабабли корхона раҳбарининг режалаштириш жараёнини, аниқроғи, режанинг бажарилиши ҳамда режалаштиришнинг белгиланган ва бошқа тамойиллари қандай акс эттирилганлигини **назорат қилиши** муҳим аҳамият касб этади. Назорат керакли натижаларга эришиш, юзага келиши мумкин бўлган диспропорцияларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш, шунингдек, захираларни аниқлаш ва улардан фойдаланиш йўллари белгилашга имкон берди.

1.3. Корхоналарда бизнесни режалаштириш ва башорат қилиш

Хўжалик юритишнинг бозор тизимида хос бўлган иқтисодий муносабатлар ривожланишнинг ноаниқлиги, корхона иқтисодиёти ривожланишининг мос келувчи йўналишларини ишлаб чиқиш заруриятини белгилаб беради. Бу вазифа амалда режалаштириш ва башорат қилиш ёрдамида амалга оширилади.

Башарот – бу, корхона, объект ёки ҳодисанинг келажакдаги аҳволи ва уларни амалга ошириш вариантлари ва муддати тўғрисидаги илмий жиҳатдан асосланган мулоҳазадир. Башоратларни ишлаб чиқиш жараёни башорат қилиш, яъни келажакни ҳозирги пайтдан келиб чиққан ҳолда олдиндан кўра билиш деб аталади.

Корхона ҳамда бутун иқтисодиёт миқёсида башорат қилишнинг объектлари сифатида иқтисодий, ижтимоий, фан-техника ва бошқа жараён ва ҳодисаларни кўрсатиш мумкин. Корхоналар фаолиятида **иқтисодий башоратлар** алоҳида ва етакчи ўрин эгаллайди. Уларнинг асосий вазифалари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: ривожланиш мақсадларини белгилаш, оптимал йўналишлар ва уларга эришиш воситаларини излаб топиш, ресурсларни ва қўйилган вазифаларни бажариш муддатларини белгилаш, корхона ривожланишига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган чеклашларни аниқлаш.

Режалаштириш – қарор қабул қилишнинг узлуксиз бир жараёни бўлиб, бу жараён давомида корхона фаолияти ва ривожланишининг мақсад ва вазифалари атрофда рўй бераётган ўзгаришларни инобатга олган ҳолда вақт бўйича аниқланади ва белгиланади ҳамда уларни амалга ошириш учун ресурслар аниқланади. Мазмунига кўра, режалаштириш техник-иқтисодий ва тезкор-ишлаб чиқариш турларига бўлинади.

Техник-иқтисодий режалаштириш корхона фаолиятининг барча (иқтисодий, техник, ижтимоий ва ҳоказо) жиҳатларини қамраб олувчи режалаштириш тури бўлиб, асосан бир йилга мўлжалланган иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш режаси шаклида амалга оширилади. Мазкур

режалаштириш турининг соддалаштирилган кўриниши кўпинча корхона фаолиятининг йиллик режаси деб аталади.

Тезкор-ишлаб чиқариш режалаштириш техник-иқтисодий режалаштиришнинг давоми бўлиб, корхона фаолияти йиллик режасини янада қисқароқ муддатга - сутка, ўн кунлик, ойга бўлиб муайянлаштириш билан тавсифланади. Тезкор-ишлаб чиқариш режалаштириш-календарь режалаштириш ва диспетчерлашдан иборат бўлади.

Календарь режалаштиришда корхона йиллик режасида ва биринчи ўринда ишлаб чиқариш дастури(маҳсулот тайёрлаш режаси)ни ўн кунлик, ҳафта, кун ва смена бўйича аниқлаштириш ҳамда бу кўрсаткичларни бажарувчиларга етказиш кўзда тутилган.

Диспетчерлаштириш ойлик, ўн кунлик, кунлик сутка-сменалик режаларни бажаришни тезкор бошқаришда ифодаланади.

Шуни қайд қилиш керакки, юқорида кўрсатиб ўтилган режалаштириш турлари асосан машинасозлик, самолётсозлик, автомобильсозлик каби соҳаларнинг йирик ва баъзи ҳолларда ўрта корхоналари учун хосдир. Гарчи, бизнес-режа ҳозирги кунда “оммавий” бўлиб йирик ва ўрта корхоналарда қўллансада, асосан ишлаб чиқариш ҳажми катта бўлмаган ҳамда ходимлар сони 100 кишигача бўлган кичик корхона ва микрофирмалар бизнес-режалар асосида фаолият юритади.

Яна бир муҳим нарсани айтиб ўтиш лозим. Ҳозирги пайтда иқтисодиётга оид бўлган адабиётларда режалаштиришга нисбатан **стратегик, узоқ муддатли, қисқа муддатли ва жорий режалаштириш** каби тушунчалар қўлланмоқда. Уларнинг ҳар бири ўз шакли, кўрсаткичларни ишлаб чиқиш ва ҳисоблаш усуллариغا эга.

Стратегик режалаштириш хўжалик юритишнинг бозор тизимидагина вужудга келиб, 10-15 йиллик даврни ўз ичига олади. У корхона раҳбариятининг масъулиятли вазифаси ҳисобланади ҳамда ривожланишнинг устивор йўналишларини топиш ва бозорда юзага келиши мумкин бўлган талабни инобатга олган ҳолда ресурс билан таъминлашга қаратилган.

Стратегик режалаштириш асосида яқин 3-5 йилга мўлжалланган **узоқ муддатли режалаштириш** амалга оширилади. У корхона фаолиятининг ишлаб чиқариш, сотиш, харажатлар, молия каби турларини ўз ичига олади ҳамда ўз мазмуни ва мақсадли функцияларига кўра, стратегик режалаштиришдан фарқ қилмайди.

Қисқа муддатли режалаштиришда корхона фаолияти ва ривожланиши 1-3 йилга мўлжаллаб режалаштирилади. Унинг ўзига хослиги шундаки, биринчи йил кўрсаткичлари ҳар чоракда, иккинчи ва учинчи йил кўрсаткичлари эса ҳар ярим йил ёки бир йилда аниқлаштирилади ва тўғрилашлар киритилиб борилади. Бунинг мақсади сифатида эса, режа кўрсаткичларининг иқтисодий муҳит, бозор ва фан-техника тараққиётида юз бераётган ўзгаришларни тўлароқ акс эттиришга интилишни кўрсатиш мумкин.

Бозор муносабатларида рақобатчиликни кучайтириш ҳамда хўжалик юритиш ва ҳаётий жараёнлар динамикаси ҳисобига **жорий режалаштириш**

амалга оширилиб, унга чоракларга бўлинган йиллик режалар асос қилиб олинади. Ушбу режалар қоидага кўра, ўзгарувчан бўлиб, жорий йилнинг биринчи уч ойи учун **қатъий, ҳаётий кўрсаткичлар** белгиланиб, кейинги тўққиз ой давомида уларга тўғрилашлар (корректировка) киритилади. Улар қисқа муддатли режаларга қараганда, айниқса, ишлаб чиқариш ҳаракати ва моддий-товар бойликлари захираси, баҳони шакллантириш қисмида янада аниқроқ ҳисобланади. Умуман олганда, корхонанинг турли бўлим ва хизматлари вазифалари бундай режаларда ўзаро боғланади.

Режалаштиришнинг исталган тури корхона фаолиятининг бирон-бир жиҳатини акс эттирувчи, умумий ва хусусий, сифат ва миқдор кўрсаткичларига асосланади.

Умумий ва умумлаштирувчи кўрсаткичлар корхонада ишлаб чиқариш ривожланишининг йўналиши ва даражасини акс эттиради. Бундай кўрсаткичлар қаторига ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми, меҳнат, таннарх ва жамғармалар бўйича кўрсаткичларни киритиш мумкин.

Хусусий кўрсаткичлар умумлаштирувчи кўрсаткичлар асосини ташкил қилувчи алоҳида элементларни, масалан, материал, ёқилғи, энергия ва шу кабиларнинг маҳсулот таннархидаги салмоғини тавсифлайди. Шунингдек, бу кўрсаткичлар асосий кўрсаткичлар даражасига таъсир ўтказувчи алоҳида омилларни ҳам тавсифлаб беради. Масалан, ёрдам кўрсатувчи ишчилар салмоғининг меҳнат, ишлаб чиқариши даражасига таъсири; асбоб-ускуналарни иш билан таъминлаш коэффицентининг ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми ва корхона ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишига таъсири; хом ашё ва материаллардан фойдаланиш коэффицентининг маҳсулот таннархи пасайишига таъсири ва ҳоказолар.

Умумлаштирувчи ҳамда хусусий кўрсаткичлар иккита категорияга - миқдор (абсолют) ва сифат (нисбий) категорияларига бўлиниши мумкин.

Миқдор кўрсаткичлари корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятини ҳажм ўлчамида изоҳлайди. Бундай кўрсаткичлар қаторига ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миқдори, ишлаётган ходимлар сони ва меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, машина ва асбоб-ускуналар парки, ишлаб чиқариш дастурини амалга ошириш учун зарур бўлган материаллар миқдори, цех ҳамда иш жойлари сони ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Сифат кўрсаткичлари корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятидаги ўзгаришларни нисбий катталиклар: меҳнат маҳсулдорлигининг ўсиши, маҳсулот таннархининг базис даврга (ёки режа ҳисоботида) нисбатан фоизларда камайиши, маҳсулотнинг тўлиқ таннархига нисбатан фоизларда даромад ҳажми, корхона рентабеллик даражасининг ўсиши ва шу кабилар ёрдамида тавсифлайди.

Сифат кўрсаткичлари аксари ҳолларда пул қийматида фойдаланиши сабабли, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини режалаштириш ва таҳлил қилиш амалиётида асосий ва айланма фондлар, асбоб-ускуналар, сарфланаётган ёқилғи, энергия ва бошқа материаллар каби **қиймат кўрсаткичларидан** фойдаланилади. Қиймат кўрсаткичлари корхона фаолиятида қўлланилувчи турли хилдаги воситаларни статика ва динамикада

таққослаш имконини беради. Бундан ташқари, солиқлар ва турли хил тўловлар ҳамда корхона даромади фоизлардан ташқари пул кўринишида ҳам ўлчанади.

Корхона фаолиятини режалаштириш корхона ва унинг бўлинмалари фаолиятини таҳлил қилишдан бошланишини айтиб ўтиш муҳим. Мазкур таҳлил давомида режанинг сифат, миқдор ва қиймат кўрсаткичлари бўйича бажарилишига баҳо берилади ҳамда талофат ва йўқотишлар аниқланиб, корхона фаолиятини яхшилаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилади. Айнан шу чора-тадбирлар ва янги мақсадлардан келиб чиққан ҳолда жорий режалаштириш амалга оширилади ҳамда янги режа даврига корхона фаолияти режалари ишлаб чиқилади.

1.4. Корхонада бизнес режа тузиш технологияси ва корхона режалари тузилмаси

Режалаштириш корхонани бошқариш жараёни сифатида ўз технологиясига эга бўлиб, бу технология корхонанинг режалаштирилаётган даврдаги мақсад ва вазифаларини аниқлаш, бажарувчиларга муайян вазифаларни белгилаш, вазифаларни тури, катталиги ва муддатига кўра, аниқлаштириш, шунингдек, ишлаб чиқариш фаолияти натижаси - даромад ёки фойда олишни ўз ичига олади. Кичик корхоналарда бу вазифаларни бажариш катта корхоналарга нисбатан енгилроқ бўлсада, барча ҳолларда қуйидаги омилларни ҳисобга олиш талаб қилинади:

- ишлаб чиқариш қувватининг мавжудлиги ва тузилмаси;
- ходимлар сони, ихтисос таркиби ва малакаси;
- молиявий ресурслар;
- айланма маблағлар мавжудлиги ва унга бўлган эҳтиёжлар, жумладан, моддий-товар бойликлари захиралари;
- илмий-техник тадқиқотлар тузилмаси ва тайёрлик даражаси;
- маҳсулотни сотиш каналлари.

Режалаштириш, режа лойиҳасини унинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш режаси, моддий-техника таъминоти режаси, кадрлар ва ойлик маош бўйича режа, янги техника ва капитал қўйилмалар режаси, молиявий режа каби асосий қисмлари доирасида тайёрлаш билан боғлиқ бўлган **режадан аввалги даврни** ўз ичига олади. Уларнинг моддий ва молиявий ресурслар ҳамда бажариш муддати бўйича тўлиқ ўзаро боғлиқлиги ва баланслашганлиги режалаштириш жараёни ва корхона режасининг ишончлилигини таъминловчи муҳим жиҳатдир. Ўз навбатида, маҳсулот ишлаб чиқариш ишчи кучининг мавжудлиги, шартномалар бўйича маҳсулот етказиш режалари ва ишлаб чиқариш қувватлари билан, таннарх режалари эса ишлаб чиқариш дастурлари ва молиявий режа билан боғлиқ бўлади.

Режаларни ишлаб чиқишда корхонанинг барча цехлари ва функционал бўлинмалари, жумладан, молия ва режа бўлими, меҳнат ва иш ҳақи бўлими, маркетинг хизмати, бухгалтерия, техник бўлим, цех раҳбарлари иштирок

этишлари зарур. Корхона режаси ва унинг бўлимлари қанчалик синчковлик билан ишлаб чиқилган бўлса, уни бажариш шунчалик енгиллашади, ресурслар камроқ талаб қилинади ҳамда иш сифати юқори даражада бўлади. Афсуски, режанинг баланслаштирилмаганлиги, унда хатолар мавжудлиги, шунингдек, режани бажарувчиларнинг интизомсизлиги (амалга оширишни суи назорат қилиш натижасида) туфайли кўп вақт ҳамда маблағлар исроф қилинмоқда. Худди шу сабабли маҳсулот сифати пасайиб, даромад олиш ўрнига харажатлар юзага келмоқда. Бундан келиб чиққан ҳолда режалаштиришни корхона жамоасининг функцияси деб аташимиз мумкин.

Режалаштириш табиатини 1 - чизма ёрдамида акс эттириш мумкин:

1.- чизма. Корхонада режалаштириш жараёни технологияси

Режалаштириш тизими қуйидаги талабларга жавоб берган тақдирдагина самарали ва ишончли ҳисобланади:

1. Режалаштиришнинг ҳар бир элементи ва босқичи қатъий равишда асослаб берилиши.

2. Режадаги вазифаларнинг аниқ ва ўз вақтида бажарилиши, яъни режанинг адреслилиги.

3. Режа бажарилишини доимий ва узлуксиз равишда ҳисобга олиш, назорат қилиш ва унга зарур ҳолларда ўзгартиришлар киритиш.

4. Ички ва ташқи муҳитдаги ўзгаришларни ижобий қабул қилиш, шунингдек, корхона фаолиятини рўй берган ўзгаришларга мос равишда, ўз вақтида қайта ташкил қилиш (режалаштиришнинг мослашувчанлиги).

5. Фан-техника тараққиёти ва ҳўжалик юритишнинг илғор тажрибаларига таяниш.

Режалаштириш давомида бугунги кундан ташқари, келажакни, эртанги кунни ҳам инобатга олиш зарур. Корхона истиқболи ва бозордаги ҳолатининг барқарорлиги, кўп жиҳатдан унинг илғор техника ва фан ёрдамида яратилган энг яхши маҳсулотлар намунасини тезлик билан ўзлаштириб олиш қобилиятига боғлиқ бўлади. Шу сабабли корхоналарда ахборот тизимини яхши йўлга қўйиш ҳамда реклама фаолиятини ривожлантириш лозим. Реклама истеъмолчиларни (харидорларни) мавжуд маҳсулот билан таништиришдан ташқари, худди хориждаги каби, уларни айнан шу маҳсулотни сотиб олишга ундаши керак.

Режалаштиришнинг ҳар бир тури ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу хусусиятлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- * белгиланган режалаштириш оралиғининг аниқлиги;

- * интеграция ва дифференциация даражаси, шунингдек, режалаштирилаётган кўрсаткичлар миқдори;

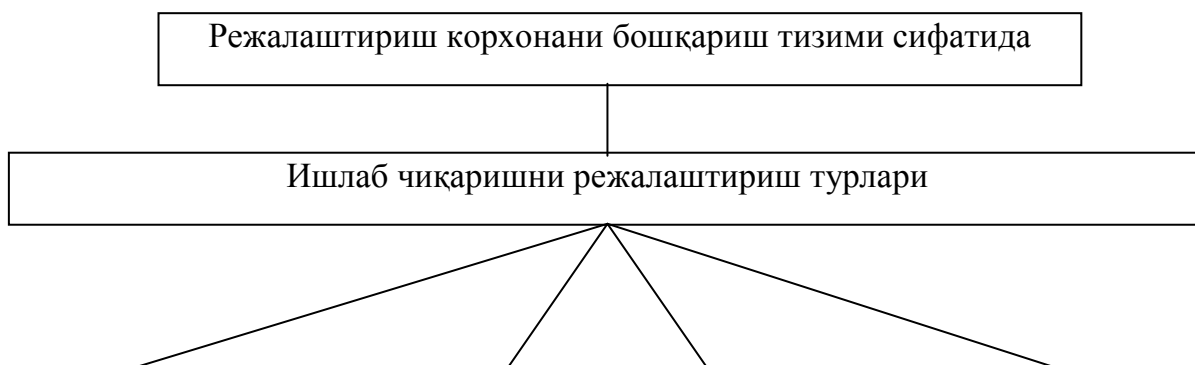
- * ишлаб чиқариш харажатлари ва натижаларини ҳисоб-китоб қилиш даражасининг аниқлиги;

- * режани тайёрловчилар ва амалга оширувчилар ўртасида мажбуриятларни тақсимлаш тартиби.

Режалаштиришда “корхона-муҳит-ҳолат” муносабатлари асосий ўринга эгадир. Бунда ишлаб чиқариш шундай режалаштириладигани, натижада корхонанинг бозордаги барқарорлигини сақлаб қолиш, юзага келадиган ҳолат ва ташқи муҳитни ҳисобга олишдан ташқари, маҳсулотни тезда сотиш ва ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўсишига имкон яратилади. Бунинг учун корхона анчадан бери ишлаб чиқарилаётган анъанавий маҳсулотлардан ташқари, янги маҳсулот турларини, жумладан, ўхшаши бўлмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариши, маҳсулотлар турини кўпайтириши зарур. Барча ходимлар, айниқса, раҳбарлар, бугунги кунда келажакдаги фаолият учун қулай истиқбол яратиш нисбатан осон бўлсада, худди шу ишни 3-5 йилдан сўнг, яъни истиқболдаги кунга айланган пайтда бажариш қийинлашади ёки бунга умуман имкон бўлмайди. Шу сабабли режалаштириш жорий ҳолатдан ташқари иқтисодиёт ва фан-техника тараққиёти соҳаларидаги рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришларни қанчалик кўп ҳисобга олса, унинг натижалари шунчалик юқори бўлади. Бу ерда корхонанинг йўлга қўйилган маркетинг хизмати, ходимлар малакаси ҳамда мамлакатимизда ва чет элда ишлаб чиқарилаётган турли маҳсулотлар ҳақидаги илмий-техник маълумотлар муҳим ўрин эгаллайди.

Умуман олганда корхонада режалаштириш тузилмаси ва мазмунини куйидаги модел кўринишида акс эттириш мумкин (2 - чизма):

2-чизма

Узоқ муддатли режалаштириш	Жорий режалаштириш	Календарь режалаштириш	Диспетчерлаштириш ва кузатув
Узоқ муддатли режалар Сотиш ҳажми башорати Ишлаб чиқариш воситаларига эҳтиёжлар Айланма воситалар(маб-лағлар)нинг моддий-товар бойликлари захираларига киритилиши Қисқа муддатли режалар Сотиш ҳажми башорати Ишлаб чиқариш куввати Моддий-товар бойликлари захиралари миқдори Ишлаб чиқариш даражаси	Жорий режалар Маҳсулотлар номи ва турлари бўйича Сотиш башорати Заводнинг ишлаб чиқариш куввати Заҳиралар даражаси. Ишлаб чиқариш даражаси Бандлик даражаси Истеъмолчи буюртмаси билан ишлаш Жорий буюртмалар ҳажмини солиштириш Башорат Ўтган йиллар учун буюртмалар ҳажми Тайёр маҳсулот захираларини	Ҳаракатлар йўналиши Деталлар рўйхати (таснифи) Моддий таснифлар Техник назорат учун маълумотлар Операциялар кетма-кетлиги Созлашга ажратилувчи вақт Операцияларни бажариш ва ҳаракатланиш Ишлаб чиқариш буюртмалари билан ишлаш Детал ва қисмларга эҳтиёж Йиғув деталлари ва қисмлари Хом ашё ва материаллар Режали бошқариш Тугалланмаган ишлаб чиқариш Тайёр маҳсулот	Календарь дастурларини мувофиқлаштириш Материалларга бўлган талаб Ускуналарга бўлган талаб Ишни бажариш бўйича йўриқнома Назорат ҳужжатлари Ахборот етказиш Фойдаланган материаллар Фойдаланган ускуналар Ишлаб чиқариш: ишлаб чиқаришнинг бориши ва тўхтаб қолишлар Меҳнат харажатлари Тайёрланган маҳсулотлар сони, (дона) Вақт, ускуналар ва станоклардан фойдаланиш Маҳсулот тайёрлаш устидан бевосита назорат Тайёрланаётган

Янги маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш Реализация ҳажмини баҳолаш Ишлаб чиқариш воситаларига эҳтиёж Айланма воситалар(маб-лағлар)нинг моддий-товар бойликлари захираларига киритилиши Координация ва вақт муддатини танлаш	бошқариш Маҳсулотни тақсимлаш Юклаш муддати бўйича мажбуриятлар Буюртма қабул қилинганини тасдиқлаш Юклашга санкция бериш Ишлаб чиқаришга буюртма бериш Буюртма ҳажми Буюртмани бажариш вақтини танлаш	захиралари. Бош (асосий) календарь дастури Деталлар бўйича календарь дастурлар Асбоб-ускуналарни иш билан таъминлаш	маҳсулотлар ҳисоби ва яроқлилиги Операциялар оралиғида материалларнинг деталлар дастгоҳига Жисмоний ҳаракатланиш: Кўзда тутилмаган тўхтаб қолишларни бартараф этиш Тўхтаб қолиш ва заиф жойларни йўқотиш Тўхтаб қолишларнинг олдини олиш
---	---	---	---

Ҳозирги пайтда корхоналарнинг аксари қисми асосан жорий режалар (бизнес-режалар) тайёрлаш билан шуғулланмоқда. Бизнес-режаларда энг муҳим режалаштириш кўрсаткичлари қуйида келтирилган:

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот (иш, хизмат) номенклатураси ва ҳажми (натурал кўринишда);
- маҳсулот сотиш ҳажми (пул кўринишида);
- маҳсулот бирлигининг таннари;
- фойда (даромад);
- категориялар бўйича ходимлар сони;
- меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ва ўртача иш ҳақи даражаси;
- омборлардаги хом ашё ва материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот захиралари;
- айланма воситалар ҳажми - умумий ва гуруҳлар бўйича;
- капитал қўйилмалар ҳажми, жумладан, қўйилма объектлари ва йўналишлари бўйича;
- янги техника ва технологияга оид чора-тадбирлар;
- бошқа кўрсаткичлар (зарурлиги ва аниқланишига кўра).

Янги маҳсулотлар ва технологияларни қўллаш лойиҳалари, шунингдек, инвестициялар ва қурилиш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирларнинг бир қисми алоҳида режаларга киритилади. Улар чора-тадбирларни амалга оширишнинг бутун даврига тузилади.

Режалаштириш тизими мақбул йўлга қўйилганда режада белгиланган кўрсаткичларнинг рақамларда белгиланиши киритилган мутлақ катталиқ сифатида кўриб чиқилиши лозим. Режаларнинг бажарилиши устидан назорат қилиш кўп ҳолларда четга оғишларга нисбатан юритилиб, улар таҳлил қилинади, четга оғишнинг сабаблари аниқланади ҳамда четга оғишлар салбий характерли бўлса, уларга нисбатан зарурий чоралар қўлланади. Режалаштиришда моҳиятига кўра, корхона олдида турган ишлаб чиқариш вазифалари ва корхонанинг истеъмолчилар талабига муносабатига тавсифловчи буюртмалар “портфели”ни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилади.

2 боб. Бизнес режа кўрсаткичлари бажарилиши таҳлили

2.1. Бошқарув жараёни нуқтаи назаридан бизнес режа кўрсаткичлари таҳлили асослари

Иқтисодий эркинлаштириш ва модернизациялаш шароитларида корхоналар фаолият юритишларини маблағ билан таъминлаш иқтисодий муаммолардан бири бўлиб, катта таваккалчиликни талаб этади. Сарфланган маблағларни қайтариш, қоплаш муддати қанчалик узоқ бўлса, бу хавф даражаси ҳам шунчалик ошиб боради. Чунки, бу муддат ичида бозор конъюнктураси ҳам, нарх-наволар ҳам, иш ҳақи тўловлари ҳам зимдан ошиб боради. Шунинг учун, иқтисодий барқарор бўлмаган шароитларда (айниқса, бу ҳолат нафақат айрим товар бозори, балки бутун мамлакат учун хос бўлса) харажатлари тезроқ қопланадиган самарали лойиҳаларга маблағ сарфлаш мақсадга мувофиқдир. Бундай ёндашиш илмий-техника тараққиётининг суръати энг юқори бўлган ва янги технология ёки маҳсулотларнинг кириб келиши олдинги инвестицияларни тезда қадрсизлантириб юбориши мумкин бўлган тармоқлар учун жуда муҳимдир. Бундан ташқари, пулни олувчи етарли обрўга эга бўлмаса ва маблағ эгаси узоқ муддатга унга пулни ишонишни хоҳламаса ҳам маблағнинг ўзини қоплаш муддатига қараб иш кўрилади.

Битирув малакавий иши доирасида «Мингбулоқ тонги» хусусий корхонасининг маблағ билан таъминланиш ва уни ўзлаштириш тартибини кўриб чиқамиз. Корхона ихтиёрида ўзлаштириш учун 120 минг сўмлик хом ашё ресурслари ва тайёр маҳсулотлар мавжуд. Мазкур ресурслардан фойдаланиш натижасида корхона 35 минг сўм даромад олишни кўзда тутмоқда. Шу аснода корхона ривожланиш фондидан ажратилган пуллар ва банкдан олинган кредитларни 4 йилдан кечиктирмасдан қайтариши режалаш-тирилган. Хўш, ушбу лойиҳа талабни қондира оладими?

Бунинг учун қуйидаги ҳисоб-китобларни амалга оширамиз.

Корхона харажатларини қоплаш муддати қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$\text{Харажатларни} \quad \text{Бошланғич} \\ \text{қоплаш муддати} \quad \text{инвестициялар} \quad \frac{120000}{\text{Ҳар йилги пул} \quad \frac{35000}{\text{даромадлари}} = 3,4\text{йил} \quad (1)$$

Мазкур ҳисоб-китобдан кўринадикки, ҳисоблаб чиқилган харажатларнинг қопланиш муддати белгиланган муддатдан анча кам (8 ойга). Демак, инвестиция ажратишнинг ушбу варианты қулайдир.

Аммо амалда пул даромадлари ҳар йили ҳар хил бўлади. Одатда, улар иш бошида камроқ бўлиб, кейинчалик ўсиб бориши мумкин (агар лойиҳа бирор бир аниқ мақсадни кўзлаган бўлса ва ишлаб чиқарадиган маҳсулот ҳаридоргир бўлса). Бундай ҳолатда харажат-ларни қоплаш муддати анча бошқача бўлади.

Фараз килайлик, инвестиция миқдори мисолимиздаги каби бўлиб, йиллар бўйича кўзда тутиладиган тушумлар қуйидагича бўлсин:

биринчи йилда – 25 минг сўм;

иккинчи йилда – 35 минг сўм;

учинчи йилда – 48 минг сўм;

тўртинчи йилда – 54 минг сўм.

Булардан кўринадики, 3 йилда даромадлар ҳажми 108 минг сўмни ташкил этади. Демак, инвестициянинг тўлиқ қопланиши учун тўртинчи йили давомида атиги 12 минг сўм талаб этилади. Бу суммани тўртинчи йилда кўзда тутилган даромадлар суммаси (54 минг сўм) га тенг бўлиб, шу йил учун харажатларни қопланиш муддатига – 0,22 йилга эга бўламиз. Шундай қилиб, харажатларни қоплаш муддати 3,22 йилни ($3,0 + 0,22$) ташкил этади.

Инвестицияларни таҳлил қилишнинг бундай усули соддалиги ва аниқлиги билан ажралиб туради. Унинг қулайлиги яна шундаки, агар инвестиция йўл қўйиладиган муддатда қопланиши нуқтаи назаридан баҳоланганда, у инвестициянинг қалтислиги ҳақида ҳам аниқ тасаввурга эга бўлишга ёрдам беради. Шу боисдан, бундай ҳисоб-китоб инвестицияни баҳолашнинг энг мукаммал усуллариға фойдали қўшимча бўла олади. Чунки, улар, кўпинча, кутилиши мумкин бўлган иқтисодий инқироз хавфини унчалик яққол ифода қилай олмайди.

Бу усулнинг ҳам ўзига яраша камчилик ва нуқсонлари бор, албатта. Биринчидан, у пулнинг вақт давомида қиймат ўзгаришини ҳисобга олмайди. Иккинчидан, юқорида келтирилган формулада инвестиция тўлиқ қоплангандан кейин тушадиган даромадлар ҳам кўрсатилмаган. Зеро, янги фондлар ундан кейин ҳам ишлатилади. Шу сабабли, ушбу камчиликларни ҳеч бўлмаганда қисман бартараф этиш учун, харажатларни қоплаш муддатини сўмнинг бугунги ва кечаги қиймати ўртасидаги фарқни ҳисобга олган ҳолда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Пулларнинг ёки сарфланган маблағларнинг бугунги ва кечаги қийматлари ўртасидаги фарқни ҳисобга олиш учун инвестицияларнинг қопланиши ҳисоб-китоб қилинаётганда келгусидаги даромадлар дисконтлаш коэффициентларига кўпайтирилади. Дисконт коэффициентлари қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$K_d = 1 / 1 + K * T ; \quad (2)$$

бу ерда, K_d – дисконт коэффициенти ёки пул қийматининг ўзгариш суръати (одатда, банк кредитлари бўйича ўртача фоиз даражасида қўлланилади);

K – фоиз ставкаси, %;

T – инвестиция ажратилгандан бошлаб ўтган вақт, йил;

Масалан, банк ставкаси 10% га тенг бўлса, учинчи йил учун дисконтлаш коефициенти:

$$K = 1 / 1 + 0,1 * 3 = 0,769 \text{ ни ташкил этади.}$$

Бундан фойдаланиб, юқорида кўриб чиққан мисолимиз учун инвестициянинг қопланиш муддати аниқлаймиз. Бунинг учун (1) формуладан фойдаланиб, инвестициянинг қопланиши керак бўлган даврда пул қийматининг фарқини аниқлаб оламиз.

	Дисконтланиш коэффиценти:	Дисконтланиш даромадари:	
1-йилда	$1 / 1 + 0,1 \cdot 1 = 0,9091;$	$25000 \times 0,9091 = 22728$	сўмни
2-йилда	$1 / 1 + 0,1 \cdot 2 = 0,8333;$	$35000 \times 0,8333 = 29166$	сўмни
3-йилда	$1 / 1 + 0,1 \cdot 3 = 0,7692;$	$48000 \times 0,7692 = 36922$	сўмни

Шундай қилиб, банк ставкаси 10% бўлган ҳолда, ташкил этади. Жами бўлиб, уч йилда дисконтланган, яъни сўмнинг бугунги кундаги харид қилиш қобилиятида ифодаланган даромадлар ҳажми 88816 сўм ($22728 + 29166 + 36922$) ни ташкил этади. Демак, фирма бўйича инвестициянинг тўлиқ суммасини қоплаш учун фирмага 31184 ($120000 - 88816$) сўм етишмаяпти. Мана энди, тўртинчи йилда инвестиция умумий ҳажмининг етишмаётган қисмини янада аниқроқ қилиб ҳисоблаб чиқишимиз мумкин. Демак, тўртинчи йилда дисконтланган даромадлар:

$$1 / (1 + 0,1 \cdot 4) = 0,7142; \quad 54000 \times 0,7142 = 38567 \text{ сўмни ташкил этади.}$$

Энди фирма учун инвестициянинг етишмаётган суммасини (31184 сўм) ҳисоблаб чиқилган тўртинчи йилдаги инвестиция суммаси (38567 сўм) га бўлиб 0,81 га эга бўламиз. Шундай қилиб, фирма инвестицияларининг қопланиш муддати 4 йилни эмас, балки 3,81 йилни ташкил этар экан. Ваҳоланки, фирма инвестиция харажат-ларининг маълум вақт ўтиши билан қиймати (таннархи) нинг ўзгариб боришини ҳисобга олмасдан амалга оширган олдинги ҳисоб-китобларимиздаги муддат 3,22 ни ташкил етган эди. Аммо, белгиланган даврлардаги муддатлар ичида барча омилларни ҳисобга олиб, янада аниқроқ ҳисоблаб чиққан инвестицияларни қопланиш кўрсаткичи ишлаб чиқиладиган лойиҳа учун ажратилган маблағ-ларнинг 4 йил муддатга зўрға етишини кўрсатди. Агар, банк кредитла-рининг фоизлари ҳам инфляция даражасини ҳисобга олиб борса, унда ушбу лойиҳани қабул қилиш мақсадга мувофиқ эмасдир. Шунинг учун, инвестициялаштирилаётган лойиҳаларни ишлаб чиқиш давомида кўзда тутиладиган (иктисодий) омиллардан ташқари, кўзда тутилмаган (табиий, ижтимоий, сиёсий) омилларни эътиборга олган ҳолда бир неча вариантларини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Бундай ҳолатларда мавжуд барча инвестициялаш вариантларини инвестицияларнинг фойдалилик даражаларини аниқлаш орқали ўрганиб чиқиш тавсия этилади. Фойдалилик кўрсаткичи сифатида фойдалилик коэффиценти деб аталувчи катталиқдан фойдаланиш мумкин. У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\text{Фойдалилик коэффициенти} = \frac{\text{Кўзда тутилган даромадлар суммаси}}{\text{Кўзда тутилмаган харажатлар суммаси}} \quad (3)$$

Кўзда тутилган даромадлар суммаси бу инвестициялаштирилаётган мазкур лойиҳани амалга ошириш эвазига келгусида олинадиган фойда ҳажмидир. Лекин у келгусида кутилаётган абсолют миқдорларда эмас, балки юқорида таъкидланганидек, дисконтлаш коэффициентлари билан тўғриланган ҳолда юзага келади. Бошқача қилиб айтганда, формуланинг суратида сўмнинг бугунги қийматида ифодаланган даромадлар суммаси акс этади.

Кўриб чиқиладиган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун сарфланадиган барча харажатлар ҳажми ҳам худди шундай ҳисобланади. Бу ҳисоб-китоблар бир неча йилдаги инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга қаратилгандир, агар инвестициялаштириш қисқа муддатларга (3 ой, 6 ой ёки 1 йилга) мўлжалланган бўлса, бундай ҳолда харажатлар ва даромадларни дисконтлашнинг ҳолати йўқ.

Фойдалилик коэффициентига асосланиб, агар коэффициент 1,00 дан юқори ёки унга тенг бўлган тақдирдагина инвестициялаштирилаётган лойиҳаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Аммо бу ҳисоб-китоб ҳам етарли эмас. Чунки, маблағ билан таъминлаш тақчиллиги юқори бўлган шароитларда фойдалилик коэффициентлари юқорироқ бўлган лойиҳаларни қўллаш афзалдир. Буни куйидаги мисолда кўриб чиқайлик. Дейлик, иккита инвестицион лойиҳа тақдим қилинган бўлсин.

Биринчи лойиҳа бўйича харажатлар ҳажми 200 минг сўмни ташкил этиб ва бу жами 1 млн. сўм миқдорда дисконтланган даромад келтириши кўзда тутилган. Бунда соф даромад 800 минг сўмни ташкил этади.

Иккинчи лойиҳа бўйича эса жами харажатлар ҳажми 50 минг сўмни талаб етган ҳолда, дисконтланган даромадлар ҳажми эса 450 минг сўмни ташкил этади. Бунда соф даромад 400 минг сўмга тенгдир, яъни биринчи лойиҳадан 2 марта камдир.

Сиздаги мавжуд маблағ эса 200 минг сўмни ташкил этиб, биринчи лойиҳани инвестициялаштириш имкониятига эгасиз. Хўш, бу мақсадга мувофиқми?

Албатта, йўқ. Чунки, биринчи лойиҳа учун фойдалилик коэффициенти 5 га (1 млн. сўм : 200 минг сўм), иккинчи лойиҳа учун эса 9 га (450 минг сўм : 50 минг сўм) тенг эканлигини ҳисоблаб чиқиш унчалик қийин эмас. Демак, агар 200 минг сўм маблағингизни фойдалилик коэффициенти 9 га яқин бўлган бир нечта кичик лойиҳаларга сарф қилсангиз, натижада сиз 1,6 млн. сўмга яқин соф даромадга эга бўласиз. Бу эса биринчи лойиҳа даромадига нисбатан 2 мартага кўпдир.

Бироқ ҳаётда фойдалилик коэффициентлари бир хил бўлган бир нечта лойиҳалар бир вақтнинг ўзида камдан-кам ҳоллардагина учрайди. Бу коэффициентлар кўпинча бир-биридан кескин фарқ қилади. Шунинг учун қайси лойиҳани танлаш масаласи ҳал қилинаётганда, аввало, уларнинг фойдалилик

коэффициентлари катталиклари бўйича, яъни ушбу коэффициентлар миқдорининг камайиб бориш тартибини кўрсатувчи схема тузиб, кузатиб бориш мақсадга мувофиқдир. Буни харажатлар ва даромадлар миқдорига қараб қуйидаги жадвал тарзида ҳам ифодалаш мумкин (5.3.1-жадвал).

Ушбу жадвалдан кўринадики, агар кичик корхона 2,5 млн. сўмлик лойиҳаларни инвестициялаштириш имкониятига эга бўлса, бу маблағларни А, Б, В ва Г лойиҳалар учун сарфлаш мақсадга мувофиқ бўлиб, жуда катта даромад келтириш имконияти бўлсада, Д лойиҳадан воз кечмоқ зарурдир.

1- жадвал.

«Мингбулоқ тонги» хусусий корхонасининг инвестициялаштирилган лойиҳалар бўйича фойдалилик коэффициентларининг ҳисоб-китоби

Лойиҳа	Кўзда тутилган харажатлар суммаси, минг сўм	Кўзда тутилган даромадлар суммаси, минг сўм	Фойдалилик коэффициенти	Ранглар
А	600	840	1,4	1
Б	900	1305	1,45	2
В	300	390	1,3	3
Г	700	770	1,1	4
Д	1200	1260	1,05	5

Агар фойдалилик коэффициентига эътибор бермасдан, фақат кўзда тутилган даромадларнинг максимал миқдорларига қараб иш юритилганда Д, Б ва В вариантлар танланган бўларди. Бунда жами харажатлар 2,4 млн. сўмни ташкил етган ҳолда, корхона даромади 2,955 млн. сўмни ташкил киларди. Агар фойдалилик коэффициентини ҳисобга олиб тузилган инвестиция лойиҳасини амалга оширганда, олинadиган даромад ҳажми 3,305 млн. сўмни ташкил қилиши мумкин эди.

Юқорида таъкидланганлардан ташқари, амалда бўлиши мумкин бўлган комплекс лойиҳаларни эътиборга олиш ҳам лозим. Бу ҳам инвестиция маблағларини ажратишнинг вариантларидан бири бўлиб, бунда маълум бир лойиҳа бир вақтда бошқа бир лойиҳа билан параллел амалга оширилиши мумкин. Масалан, янги цех қурилиши бутун заводга хизмат қиладиган энергетика ёки тозалаш иншоотлари реконструкцияси учун маълум даражада маблағ қўйишни талаб этади. Бундай ҳолда, иккала инвестиция маблағини сарфлаш лойиҳасининг ҳам фойдалилик коэффициентини ҳисоблаб чиқиш лозим. Бунда ушбу коэффициентларнинг индивидуал даражаларига эътиборни қаратиш шарт эмас. Мисол учун, фирмада 600 минг сўм маблағ сарфлаб, 840 минг сўм даромад келтириладиган лойиҳа бор. Бунда фойдалилик коэффициенти 1,4 (840/600) ни ташкил этади. Лекин, шу билан бирга, фирма умумзавод хўжалигини такомиллаштиришга яна 100 минг сўм сарфлаши зарур. Бу эса даромадлиликни фақат 60 минг сўм миқдоридагина ўсишига олиб

келади ёки бошқача қилиб айтганда, бу лойиҳа бўйича фойдалилик коэффициенти 1 дан кичик бўлиб, 0,6 (60/100) ни ташкил этади. Бироқ, агар бир-бири билан боғлиқ бўлган ушбу лойиҳалар бўйича инвестициялар миқдорини ва кутилаётган даромадларни қўшсак, бунда биринчи ҳолатда 700 минг сўм (600+100), иккинчи ҳолатда эса 900 минг сўм (840+60) келиб чиқишини кўрамиз. Шундай қилиб, умумий (интеграл) фойдалилик коэффициенти 1,29 (900/700) ни ташкил этади, яъни 1 дан анча юқори. Бу эса бизга иккала лойиҳани бир вақтда амалга ошириш учун қанча маблағ сарфлаш мумкинлигини кўрсатади.

2.2. Бизнес режанинг молиявий кўрсаткичлари таҳлили

Молиявий натижалар тўғрисидаги умумлашган маълумотлар молиявий ҳисоботнинг муҳим шакли 2- шаклда «Молиявий натижалар тўғрисидаги» ҳисобот шаклида ифодаланади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот чораклик ҳисобот шаклига кириб барча хужалик юритиувчи субъектлар тамонидан тузилади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва уни тулдириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 1997 йил 15- январдаги 5- сонли Йўриқномаси асосида белгиланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг асосий кўрсаткичларига қуйидагилар киритилади.

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи (соф) тушум.
2. Маҳсулот сотишдан ялпи фойда
3. Асосий фаолиятдан фойда (зарар)
4. Молиявий фаолиятдан фойда (зарар)
5. Умумхужалик фаолиятидан фойда (зарар)
6. Фавқулодда фойда (зарар)
7. Солиқ тўловига қадар фойда (зарар)
8. Соф фойда (зарар)

Ушбу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш юзасидан албатта корхонанинг қуйидаги харажат каторларини ҳам таркиблаш ва фарклаш лозим.

1. Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.
2. Давр харажатлар.
3. Молиявий фаолиятдан харажатлар.
4. Фавқулодда харажатлар.

Даромад ва харжатларни бу таркиб туркумланиши қуйидагиларга имкон беради;

❖ Ишлаб чиқариш харажатларини бошқак харажатлардан фарклаш ва корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигига баҳо бериш,

❖ Молиявий бошқарув юзасидан операцион харажатларни бошқа харажатлардан фарклаш

❖ Корхона томонидан олинадиган даромадларни уларнинг юзага келиши еки шаклланиши буйича алоҳида таркиблaш (асосий фаолиятдан, молиявий фаолиятдан ҳамда кутилмаган ҳолатлардан.

Молиявий натижаларнинг шаклланиш каторларига куйидагилар киритилади.

1. Асосий фаолиятдан молиявий натижа
2. Молиявий фаолиятдан натижа
3. Фавқулодда кутилмаган ҳолатлардан натижа.

Молиявий натижаларнинг бу таркиб туркумланишини халқаро ҳисоб андозаларига нисбатан берилган дейиш мумкин. Бунда асосий фаолият молиявий натижалар каторига корхонанинг маҳсулот сотишдан оладиган натижаси, асосий воситаларни сотишдан олдиган натижаси ва бошқа активларни сотишдан оладиган молиявий натижаси акс этади. Давр харжатлари улардан чегирилувчи катор сифатида олинади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва харжатлар каторига корхонанинг молия бозоридаги фаоллигидан оладиган даромадлари ва, мулкӣ муносаатлардаги иштирокидан олинадиган даромадлар, эркин алмаштириладиган валюта ресурсларини бошқаришдан оладиган даромадлари, корхонанинг молиявий фаолиятидан келиб чиқадиган турли харажатлар киритилади. Уларнинг корхона ҳисоб фойдасидаги салмоги сунги йилларда табора ошиб бормокда.

Фавқулодда кутилмаган ҳолатлардан даромадлар ва харжатлар каторига корхонанинг асосий ва молиявий фаолиятидан ташқари, тасоддий ҳолатлар буйича оладиган даромад ва харажатлари киритилади. Уларнинг таркибига киритиладиган аниқ кўрсаткичлар янги Низомда ифода этилмаган. Факат уларнинг варкланишига таъриф берилган халос. Бу тариф эса юкорида баен этилган эди. Яъни корхона учун якин уч йиллик ораликда одатий хол еки фаолият тури ҳисобланмаган ҳолатлар оладиган даромадлари еки йукотишлар ушбу каторга киритилади. Шунингдек тасоддий ҳолатлар ҳам.

Молиявий натижаларнинг шаклланиш буйича таҳлилни куйидаги жадвал малумотлари асосида бериш мумкин.

2-жадвал

Молиявий натижаларнинг шаклланиши буйича таҳлили

№	Молиявий натижа	2013 йил	2014 йил	Фарқи
1	Асосий фаолиятдан фойда	12546	14523	+2067
2.	Молиявий фаолиятдан натижа	2534	1425	-1109
3.	Фавқулодда ҳолатлардан натижа	-789	-154	-635
	Жами ҳисоб фойдаси	14291	15794	+1503

Жадвал маълумотларидан шуни хулоса қилиш мумкинки, корхона солиқ тўловига қадар бўлган фойда суммаси ёки жами фойда суммаси ўтган йилга

нисбатан 1503 минг сўмга ўсган. Жумладан, асосий фаолиятдан олинган фойда суммасининг ўтган йилга нисбатан ўсиши 2067 минг сўмга, молиявий фаолиятдан олинган фойда суммаси 1109 минг сўмга камайган. Фавқулодда кутилмаган ҳолатлардан олинган зарар суммаси эса ўтган йилга нисбатан 635 минг сўмга кам бўлган.

2.3. Бизнес режа кўрсаткичлари таҳлилининг корхонани бошқаришга таъсири

Корхоналар иқтисодий фаолиятида бошқарув қарорлари қабул қилиш жараёни алоҳида ўрин тутати, у юқори малака ва амалий тажрибага эга бўлишни талаб қилади.

Бошқарув қарорлари қабул қилиш корхона олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни аниқлашдан бошланади.

Бошқарув қарорлари амал қилиш даврига кўра стратегик (узоқ муддатли) ва қисқа муддатли қарорларга бўлинади.

Стратегик бошқарув қарорлари корхонанинг олдига қўйган мақсадига эришишида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Мазкур қарорлар корхона раҳбарияти томонидан истиқболли ривожлантириш дастурларини амалга ошириш мақсадида қабул қилинади.

Қисқа муддатли қарорлар қўйилган мақсадга эришишда қабул қилинадиган тезкор қарорлардир. Улар корхонанинг жорий режаларини тузиш, кадрлар масаласини ҳал қилишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда қабул қилинадиган бошқарув қарорларига бир қанча талаблар қўйилади. Бу талаблар бошқарув қарорларининг ишончлилигини таъминлаш ва иқтисодий самарадорлигини ошириш зарурати билан изоҳланади.

Бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнига қуйидаги талаблар қўйилади:

– *аниқ йўналишга эга бўлиши ва корхона манфаатларини тўлиқ ифода этиши.* Бунда бошқарув қарорларининг корхона олдида турган мақсад ва вазифаларни амалга оширишга ҳамда унинг фойдасини оширишга йўналтирилиши назарда тутилади;

– *илмий-амалий жиҳатдан асосланиши.* Бошқарув қарорларини қабул қилишда корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти таҳлили натижалари, унинг иқтисодий имкониятлари ҳамда замонавий фан-техника ютуқларини тўлиқ ҳисобга олиш зарур;

– *аниқ муддатларда қабул қилиниши ва амалга оширилиши.* Бошқарув қарорларини амалга ошириш даври белгилаб олиниши лозим. Бу ҳолат уни ўз вақтида ва оқилона бажарилишини назорат қилишга кўмаклашади;

– *тезкор бўлиши.* Бошқарув қарорлари бозор талаблари ва корхона молиявий хўжалик фаолиятидаги ўзгаришлардан келиб чиқиб зарур ҳолларда тезкор қабул қилиниши зарур.

– юқори иқтисодий самарадорликка эга бўлиши. Бошқарув қарорларини қабул қилишда унумсиз ва ортиқча харажатларни режалаштирилишига йўл қўймаслик лозим.

Бошқарув қарорлари қабул қилишнинг дастлабки босқичида корхона бўлинмалари амалиётидаги муаммоларни аниқлашга эътибор қаратилади. Бу босқичда корхона бухгалтери томонидан мавжуд муаммони ҳал этиш йўналишлари ишлаб чиқилади.

Муаммолар ечимларининг муқобил вариантлари аниқлангандан кейин бухгалтер ҳар бир муҳокама қилинаётган вариантларни харажатларни ҳисоблаш, моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини тежаш имконияти ҳамда хўжалик муомалаларининг молиявий натижаларини аниқлашга таъсирини таҳлил қилади. Бошқарув қарорлари қабул қилишнинг ҳар бир босқичида турли хил ҳисоб ахборотларидан фойдаланилади.

Бошқарув ҳисобида оқилона бошқарув қарорлари қабул қилишда мавжуд муаммолар ечимига кўп вариантлилиқ тамойили асосида ёндашиш талаб қилинади. Бунда муҳокама қилинаётган масаланинг икки ёки ундан ортиқ вариантдаги ечими мавжуд бўлса, улар орасида энг мақбулини танлаб олиш бошқарув ҳисобидаги муҳим вазифаларда ҳисобланади.

Агар мавжуд муаммоларнинг ечимларини топиш борасида бошқа чоралар кўриш зарурати бўлмаса, бошқарув қарорлари қабул қилиш жараёни тугалланган ҳисобланади, акс ҳолда барча босқичлар қайтадан амалга оширилади.

Ушбу таркибий ўзгаришларнинг асосий мақсади корхонанинг танлаган ривожланиш стратегиясига мувофиқ унинг ташкилий тузилмасини мукаммаллаштириш, ишлаб чиқаришни марказлаш-маган ҳолда бошқаришга эришиш ҳисобланади.

Қуйидаги ҳолатлар корхоналарда қайта таркиблаш заруратини юзага келтиради:

- маблағларни қайта инвестициялаш, ривожланишнинг узоқ муддатли дастурини амалга ошириш, уларнинг узлуксиз молияланишини таъминлаш;

- бошқаришнинг самарали тизимини шакллантириш;

- биргаликдаги фаолиятдан олинадиган маблағлардан мақсадли фойдаланишни қатъий назорат қилиш;

- инвестиция лойиҳалари (бизнес-режалар)ни ягона стандартлар асосида, хорижий инвесторлар манфаатлари ва ташқи омиллар (инфляция даражаси, солиқ қонунчилиги, тармоқнинг ривожланиш тамойиллари ва ҳ.к.)ни инобатга олган ҳолда расмийлаштириш;

- инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш бўйича режаларни корхона томонидан бажарилишини жорий назорат қилиш, тезкор бошқарув қарорлари қабул қилишда лойиҳалар борасидаги мавжуд муаммолар ҳақида раҳбариятга ўз вақтида хабар қилиш;

– корхона молиявий-хўжалик ҳолати ва инвестиция лойиҳалари самарадорлиги таҳлили асосида инвестиция фаолиятининг стратегик режасини ишлаб чиқиш.

Ишлаб чиқаришни қайта таркибланишдан мақсад - ишлаб чиқаришни тайёрланаётган маҳсулотларга буюртмалар билан имкон даражада таъминлаш, уларни ўз вақтида ва сифатли бажарилиши учун шароитлар яратиш бериш ҳисобланади. Шунингдек, бунда ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш, капитал маблағлар таркибини ўзгартириш, бошқарув тизимининг қайта ташкил этилишини назарда тутувчи товарларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва улар сифатини ошириш истикболларини белгилаш ҳам муҳим масалалардан ҳисобланади.

3-боб. Касб-хунар коллежларида мавзуни ўқитишнинг хусусиятлари ва методикаси.

3.1. Касб-хунар коллежларида ўқитиш жараёниларини ташкил этилиши.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда ёшларга таълим ва тарбия беришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Таълим-тарбия ҳамиша жамият тараққиётининг асоси бўлган. Чунки, инсон жамиятдаги барча муносабатлар, алоқаларнинг марказида туради. Фан-техника ва ахборотдаги революция инсон ва унинг илмий-маърифий потенциалини ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг ҳал қилувчи омилига айлантирди.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичи учун иқтисодий ўсиш омилларининг сифат жиҳатдан такомиллашиб бориш жараёни хосдир. Фан-техника тараққиётининг илғор натижаларини қўллаш, ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш, юқори самарали техника - технологиялардан фойдаланиш билан бир қаторда, энг муҳими юқори малакали мутахассислар тайёрлаш бу борадаги муҳим йўналишлардан бири ҳисобланади.

Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, халқаро меҳнат тақсимоотида муносиб ўрин эгаллаш, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш муаммолари кўп жиҳатдан иш кучининг билими, малакаси, вазиятга қараб иш тута олишига боғлиқ. Келажақда эришишимиз лозим бўлган буюк мақсадларга етишиш учун энг аввало юқори малакали, замон талабига жавоб берадиган мутахассис кадрлар тайёрлашимиз керак.

«Биз олдимизга қандай вазифа қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурияти туғилмасин, гап охир-оқибат барибир кадрларга бориб тақалаверади. Муболағасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз, мамлакатимиз келажаги ўрнимизга ким келишига ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрларни тайёрлашга боғлиқдир»³.

Мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим тўғрисидаги қонун» ва 1997 йилдан кучга кирган кадрлар тайёрлашнинг «Миллий дастур»и бўйича бутун таълим тизими ислоҳ қилинар экан, асосий диққат ана шундай савиядаги кадрлар тайёрлашга қаратилган.

Ёшлар тарбияси ҳамда уларни тарбиялашда таълим тизимининг нақадар аҳамиятга эгалиги, Президентимизнинг Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг «Таълим-келажақка йўналтирилган сармоя» минтақавий конференцияси иштирокчиларига йўллаган табригидаги ушбу жумлалардан ҳам англаш мумкин: «Ҳозирги пайтда бир ҳақиқатни ҳар қачонгидан кўра теран англаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Самарали таълим тизимини яратмасдан туриб, жамиятни ислоҳ этиш бўйича белгиланган вазифалар ижросини тасаввур этиш қийин.

Ушбу соҳага устувор аҳамият берилиши шубҳасиз, унинг келгуси тараққиёти учун замин ҳозирлашдир»⁴.

³ И. Каримов. Баркамол авлод орзуси. Т.: Шарқ нашриёти, 1998 йил, 83-бет.

⁴ И. Каримов. Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти «Таълим келажақка йўналтирилган сармоя» минтақавий

Билимдон мутахассис кадрларни тайёрлаш, инсон салоҳиятини юзага чиқариш эса ҳар жиҳатдан устозларга, уларнинг билимдонлик билан ўқитиш жараёнини ташкил қилиши ва дарс беришига боғлиқ. Шунинг учун ҳам ўқув жараёнини ташкил этиш, талабаларнинг чуқур билим олишига ёрдам берувчи ўқув услубларини қўллашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ҳозирги даврда ўқув жараёнини ташкил этиш ўқитувчидан фақат чуқур билимгина эмас, балки педагогик маҳоратга эга бўлишларини, дарс беришнинг турли методларини билишни ҳамда ўз устида тинмай ишлашни талаб қилади.

Ҳар бир инсоннинг ҳаёти асосини молиявий фаолият ташкил этар экан, табиийки ҳар бир одамдан молиявий жиҳатдан фикрлашни ўрганиш талаб этилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш билан бу талаб янада кучайди. Мамлакатимиз ёшларининг ёшликдан молиявий-иқтисодий фикрлай билиши учун, мамлакатимизда ўрта мактабдан бошлаб иқтисодий билим асосларини ўрганишга киришилди.

Олий ўқув юртининг, айниқса, иқтисодий йўналишдаги ўқув юртининг талабалари эса иқтисодий фикрлашнигина эмас, кенг доирадаги молиявий муаммоларни аниқлаш, таҳлил қилиш, молиявий ривожланиш тенденцияларига баҳо бериш, бу ўзгаришлар келажакда қандай натижага олиб келиши мумкинлигини ҳис қила билиши, кўз ўнгига келтира билишни ўрганиши зарур. Бунинг учун эса молия фанларни чуқур билиш талаб қилинади.

Мураккаб ҳўжалик дунёсини акс эттирувчи бу фанларни ўрганиш учун тўғри метод танлаш муҳим аҳамиятга эга. Дарс ўтишда тўғри метод танланмаса, назарий жиҳатдан ўқитувчининг билими юқори бўлишидан қатъий назар, кутилган натижани бермайди. Ўқитувчининг билими педагогик маҳорат билан қўшилгандагина ўқув жараёнини самарали ташкил этиш мумкин. Бунинг учун ўқув жараёнини ташкил этишнинг турли методлари ва уларни қўллашни билиш керак. Молия фанларни ўқитиш жараёнида улар молия тизимининг у ёки бу соҳасини ўрганади.

Шунга кўра, ҳар бир молия фани ўз предметини умумфалсафий, умумиқтисодий ҳамда бошқа алоҳида хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, шу фанга хос бўлган методлар ёрдамида ўрганади. Фанни ўрганиш жараёнида эса нафақат фаннинг предметини ўрганишда қўлланиладиган методлар, балки фанни ўрганиш, билиш жараёнини ташкил этишда қўлланиладиган методлар ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки ўқитиш жараёнида фанни талабалар онгига етказиш, уларни билим олишга чорлаш, қизиқтириш, ўз устида ишлашга йўналтириш кўп жиҳатдан унда қўлланиладиган методларга боғлиқ.

Иқтисодий фанларни ўқитиш жараёнида ўқувчи-талабаларда молиявий-иқтисодий фикрлаш, тафаккурни шакллантиришга қаратилган. Ҳар бир молия фанининг бир томонида молиявий-иқтисодий фанлар: иқтисодиёт назарияси, микроиқтисодиёт, макроиқтисодиёт, бухгалтерия ҳисоби,

иқтисодий таҳлил, аудит, молия, солиқ, статистика ва бошқа иқтисодий фанлар турса, иккинчи томонида эса, педагогика, педагогик технология, психология каби педагогикага оид фанлар туради. Молиявий фанлар уларни бир-бирига бевосита боғлайди.

Касб таълими йўналишида ўқийдиган бакалаврлар молия, солиқ ва солиққа тортиш, банк иши, молиявий менежмент, давлат бюджети, маҳаллий бюджетларни шакллантириш ва бошқариш, ғазначилик, бюджетдан ташқари фондлар ва бошқа молиявий фанларни, педагогикани чуқур ўрганишлари зарур. Иқтисодий фанларни ўқитиш ўз олдига куйидаги вазифалар қўйилади:

- хўжалик юритувчи субъектлардан бошлаб, бутун жамият миқёсида узлуксиз кузатиш олиб бориш, маълумотлар, ахборотлар тўплашни нақадар зарурлигини талабалар онгига етказиш;
- талабаларга қўйилган мақсадга кўра тўпланган иқтисодий ахборотларни қайта ишлаш, таққослаш, қиёсий характеристика бериш, таҳлил қилишга ўргатиш;
- ходисалар ва жараёнларни чуқур ўргатиш, иқтисодий ривожланиш тенденцияларига баҳо бериш ва хулосалар чиқариш;
- иқтисодий фикрлай билиш, мустақил фикр юритиш, ўз нуқтаи назарини асослашга ўргатиш;
- иқтисодий фанларни ўрганиш учун татбиқ этиладиган дарс ўтиш методлари билан таништириш
- фаннинг предметини ўрганишда қўлланиладиган методлар билан дарс ўтиш методларини тўғри боғлай билиш;
- фаннинг мавзуларига кўра дарс ўтиш методларини тўғри танлай билиш ўз фаолиятида моҳирлик билан фойдаланишни ўрганиш кабилардан иборат.

Иқтисодчи-педагог касбини танлаган касб таълими йўналишидаги бўлажак мутахассислар ўз олдларига қўйилган талабларга жавоб бериши учун мутахассислик фани билан боғлиқ ҳолда:

- иқтисодиёт назарияси ва бошқа иқтисодий фанларни чуқур эгаллаган бўлиши;
- ҳукукий давлат, демократик жамият қурилишига оид фанларни мукамал билиши;
- ёшлар тарбияси билан шуғулланиш учун – педагогик маҳорат ва тажрибага эга бўлиш учун интилиши;
- дарс бериш методларини яхши ўрганиб, уларни фаннинг йўналиши ва мавзуси бўйича қўллай оладиган бўлиши;
- ўзбек халқининг тарихини билиш, миллий ғурур, маданиятга эга бўлиши;
- мутахассислик фани билан боғлиқ янгиликларни ўрганишга интилувчан бўлиши;
- фан-техника ютуқларига қизиқувчан бўлиши;
- ўқувчи-талабапарга фанни ўргатишда тасдиқланган дастур асосида фанга қизиқиш уйғота олиш, ҳар бир ўқувчи, талабанинг савияси, индивидуал хусусиятига кўра вазифа, топшириқ бериш ва талаб қилиш

санъатига эга бўлиши лозим.

Шундай қилиб, методика ўқув жараёнини ташкил қилиш шакллари, методлари, қонун-қоидаларини ўрганади. Методика, бир томондан ўрганилаётган фанда эришилган ютуқлар, иккинчи томондан, педагогика фанининг ривожланиши билан бойиб боради, ривожланади.

Фаннинг ривожлана бориши билан ўрганиш методларининг роли ортиб боради. Методларсиз қўйилган мақсадларга эришиб бўлмайди. Ўқитувчининг методик маҳорати, дарс ўтишнинг янги методларини ўзлаштиришига старли эътибор берилмас экан, таълимга, инсон капиталига инвестицияларнинг қанчалик қўпайишидан қатъий назар таълим сифати ошмайди, Ўқитувчиларнинг методик маҳоратини оширишга килинган харажатлар, уларни бунга рағбатлантириш «минимал харажат қилиб, максимал самара» олиш имконини беради.

3.2. Мавзу бўйича маъруза машғулотини “Жадаллаштирилган маъруза” методи орқали ўтказиш методикаси.

Касб-ҳунар таълими муассасаларида бошқа фанлар қатори иқтисодий фанларнинг ўқитилишида маъруза дарс ўтишнинг асосий шаклларида бири бўлиб, бошқа ҳеч қайси усул унинг ўрнини боса олмайди. Унда ўрганилаётган мавзунинг асосий мазмуни, амалиётда синалган, қабул қилинган илмий қарашлар, мавжуд ечимини кутаётган масалалар баён қилинади. Уларни ечишнинг мавжуд йўллари кўрсатилади, янгиларини топиш тавсия этилади

иқтисодий фанларни ўрганишда талабаларнинг ижодий фикрларини ривожлантиришга таъсир кўрсатиши, уларни жамият ривожланиши молиявий қонун, тенденцияларини чуқур тушуниши, назарий масалалар билан амалиётни боғлаш маҳоратини ҳосил қилишлари учун маъруза қуйидаги асосий талабларга жавоб бериш керак: Маълум бир йўналишга, молияни асосий қонунлари, тенденциялари, принциплари, ижтимоий, иқтисодий тараққиётнинг муаммоларини таҳлил қилишга қаратилган бўлиши керак. Шунингдек, ёш авлодининг дунёқарашини шакллантириш, ҳаёт кечириш тарзини танлашнинг тарбиявий аҳамиятини ошириши лозим. Илмийлиги жихатдан назария асосларини амалиёт билан, масаланинг қўйилишини илмийлик билан ҳамда иқтисодиётнинг янги долзарб масалаларига ижодий ёндашиш билан, назарий далилларнинг мантиқийлик билан узвий бирлиги таъминланиши керак.

Ушбу битирув малакавий ишда “Қорхоналарда бизнес режа тузишни такомиллаштириш ва режа кўрсаткичларни бажарилиши” мавзуси юзасидан ўтиладиган маъруза машғулоти методикаси билан танишиб чиқамиз. Тадқиқот мавзуси бўйича қуйидаги ўқув модули бирликлари ва ўқув мақсадлари қўйилади, жумладан:

Ўқув модули бирликлари.

1. Бизнес режалаштиришнинг моҳияти
2. Бизнес режа тузишнинг услублар ва тамойиллари
3. Корхоналарда бизнесни режалаштириш ва башорат қилиш
4. Корхонада бизнес режа тузиш технологияси ва корхона режалари тузилмаси
5. Бошқарув жараёни нуктаи назаридан бизнес режа кўрсаткичлари таҳлили
6. Бизнес режанинг молиявий кўрсаткичлари таҳлили
7. Бизнес режа кўрсаткичлари таҳлилининг корхонани бошқаришга таъсири

Мавзуга оид таянч сўз ва иборалар

Режа, молиявий режа, бизнес режа, бизнесни бошқариш, корхонани режалаштириш, бизнесни бошқариш функциялари ва бошқалар.

Фойдаланиладиган адабиётлар.

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. Ўзбекистон, 1995 й.
2. И.А. Каримов. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. Т. Ўзбекистон, 2005 й.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Махмудов Э.Х., Исоқов М.Ю., Нажимадинов Р.Д. Бизнес - режалаштириш. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2010.
5. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар. Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2012.

Ўқув мақсадлари.

Маъруза машғулоти ташкил этишда ўқитувчининг вазифалари: мотивацион вазифа (юқоридаги мавзу бўйича чуқур маънога эга саволларни қўйиб талабаларни фаннинг кейинги мавзуларини ва бошқа молиявий фанларни ўрганишга қизиқтириш), ўргатувчи вазифаси (мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни билан таништириш, уларнинг ўзаро боғлиқлигини очиқ бериш), ривожлантирувчи вазифаси (манتيкий, таҳлилий фикрлашни шакллантириш) дан иборат.

Ушбу мавзунинг ўқитишдан олдин ўқитувчи томонидан мавзу бўйича жадаллаштирилган маъруза машғулотининг қуйидагича технологик харитасини тузиб олинади (1-чизма).

Жадаллаштирилган маъруза методи асосида маъруза машғулоти ташкил этишнинг биринчи-даъват босқичида ўқитувчи талабалар диққатини маърузани эшитишга жалб қилади. Анъанавий дарс ўтиш жараёнининг камчиликларидан бири маъруза машғулотининг 15-20 дақиқасидан кейин талабаларнинг диққати сусаяди. Шунинг учун ўқитувчи биз қўллаётган

методга асосан маъруза машғулотининг ҳар 8-10-инчи дақиқасида талабаларга “Ақлий ҳужум” методини қўллайди.

Даъват босқичида талабаларга янги мавзунинг ўтган мавзулар билан боғлиқлик жиҳатлари тўғрисида талабаларга тушунча берилади. Сўнгра мавзунинг асосий мақсади, дарснинг натижаси ва ўқув модули бирликлари бўйича мавзунинг ўтказиш режаси эълон қилинади.

Талабалар диққатини сусайтирмаслик учун бу босқичда “Молиянинг бозор иқтисодиёти шароитидаги зарурлиги нимада, деб ўйлайсизлар?”, “Молиянинг шаклланишига нималар таъсир кўрсатган деб ўйлайсиз?”, “Молия миллий иқтисодиётга таъсирини бошқа қайси иқтисоди категория билан солиштириш мумкин?” мазмунида оддий саволлар билан аудиторияга “Ақлий ҳужум” методи орқали мурожаат қилинади. Бу методни қўлланган ҳолда ўқувчи-талабалар билан қисқа мулоқот-мунозарага киришилади. Бунда талабалар эшитадилар, жавоб берадилар ва ёзиб оладилар. Талабалар фикрини умулштириб мавзу бўйича умумий-бошланғич маълумот берилади.

Кейинги босқич мазмунни тушунтириш ва англаш босқич бўлиб, уни таркиби ўқув модули бирликларига мос ҳолда тегишли вақт ажратилган ҳолда тақсимлаб олинади. бу босқични кўпи билан 30 дақиқагача амалга оширилиши мақсадга мувофиқ, бу босқичнинг асосий вазифалари мавзуга оид янги материаллар талабаларга баён қилинади.

Ўқитувчи янги мавзу бўйича тушунчалар берилганидан сўнг ўқитувчи талабаларга маърузада эшитганларини мулоҳаза қилиб, дафтарларида ёзилганлар маълумотларига турли жиҳатдан ёндашишни таклиф қилади. Ҳар бир талабага “инсерт” методи қўлланган ҳолда, “Б/Б/Б” жадвали тарқатилади.

№	Мавзунинг саволи	Биламан	Билмоқчиман	Билдим
1.	1 савол	Мавжуд билимлари белгиланади	Қўшимча ўрганиш ахтиёжи акс эттирилади	Дарс якунидаги барча билимлари, хусусан янгиликлар акс эттирилади
2.	2 савол	Мавжуд билимлари белгиланади	Қўшимча ўрганиш ахтиёжи акс эттирилади	Дарс якунидаги барча билимлари, хусусан янгиликлар акс эттирилади
3.	3 савол	Мавжуд билимлари белгиланади	Қўшимча ўрганиш ахтиёжи акс эттирилади	Дарс якунидаги барча билимлари, хусусан янгиликлар акс эттирилади

Талабалар “Б/Б/Б” жадвалига қалам билан белги қўядилар. Бундан жадвалнинг 2, 3-устунлари талабаларнинг маъруза бошланғунига қадар ва

биринчи режа маълумотлари асосида мавжуд билимлари асосида тўлдириш бўйича топшириқ беради.

Маъруза матни билан танишгач талабалар жадвалнинг 4-устунини тўлдирадилар. Ўқитувчи маслаҳат берувчи сифатида қатнаша бошлайди, янги ўрганган асосий тушунчаларнинг ёзиб олиниши кераклигини айтади. Талабалар асосий тушунчаларни айтиб беришади ва ёзиб олишади. Ҳар бир кичик гуруҳнинг маълумоти асосида ахборот умумлаштирилади. Бу босқич учун ҳам 15-20 дақиқа вақт ажратилади.

Масала баёнидан сўнг талабалар ўқитувчига саволлар билан мурожаат қилишлари мумкин. Бунда ўқитувчи саволларга жавоб беради. Талабалар асосий тушунча ва категорияларни дафтарларига ёзиб оладилар. Босқич учун 15-20 дақиқа вақт ажратилади. Сўнггра талабалар “Б/Б/Б” жадвалини охирги устунини тўлдиришади.

Ундан сўнг тафаккур босқичида янги мавзу бўйича олинган билимлар мустаҳкамланади. Жадаллаштирилган маърузанинг бу босқичида талабалар мавжуд билимлари билан маърузадан сўнг олган якуний билимларини таққослашга ўрганадилар. Бу босқичда талабалар билимларни таққослашни ўрганадилар. бунда уларга таҳлил қилишга йўналтирувчи саволлар берилади. Айтайлик, “Сиз мавжуд билимларинингиз билан янги олган билимларингизни таққослай оасизми?”, “Сизнингча бирор бир янги билим олдингизми?”, “Ўзингиз билганларингиз билан мавжуд билиларингиз қай даражада боғланди?” ва ҳоказо.

Охирги босқич якуний босқич ҳисобланиб, унда талабаларга дарсда фаол қатнашишни баҳолаш жадвалини тўлдириб, ҳар бир талабага ўз фикрини билдиришга таклиф қилади. Ўқитувчи талабалардан баҳолаш жадвалини йиғиб олади. Якуний балларни чиқаради. Талабалар томонидан билдирган фикрлари асосида қўйилган баллар эълон қилинади. Сўнггра дарсга якун ясалади. Талабаларнинг диққатини асосий масалага қаратади. Семинар-амалий машғулотларга тайёрланишда нималарга диққат қаратилиши лозимлиги ҳақида тушунмаган саволларни ўқув адабиётларидан ўқиш ҳақида кўрсатма беради. Якунловчи босқич учун 10-15 дақиқа вақт ажратилади.

3.3. Амалий машғулот методикаси “Кичик гуруҳлар” билан ишлаш методи асосида ишлаб чиқиш.

Амалий машғулот ўқув жараёнининг муҳим шаклларида бўлиб, у таълим-тарбия бериш ҳамда назарияни амалиёт билан боғлаш функциясини бажаради. Амалий машғулот дарслари талабаларни билим олишлари, уни пухта ўзлаштиришлари ва олган билимларини келгусида реал ҳаётда қўллашни ўрганишларида алоҳида ўрин тутаяди. Ўқув жараёнини ташкил этишда амалий машғулотлар алоҳида ўрин тутаяди. Шунинг учун ҳам, амалий машғулотни қизиқарли, талабаларни фаол қатнашишларини таъминлайдиган методларни қўллаб, ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги пайтда иқтисодий фанларни ўрганишда нисбатан кенг қўлланиладиган услублардан: экспресс савол-жавоб, саволлар тизими

асосланган муҳокама, амалий машғулот режаси бўйича атрофлича суҳбат, моделлаштирувчи ўйин, доклад ва рефератларни муҳокама қилиш, масала, машқ, тест ечиш ва уларнинг натижасини муҳокама қилиш, мунозара ва бошқаларни кўрсатиш мумкин

Юқоридаги услублардан фойдаланиб, “Корхоналарда бизнес режа тузишни такомиллаштириш ва режа кўрсаткичларни бажарилиши” мавзусидаги амалий машғулот методикаси билан танишиб чиқамиз.

Ушбу мавзунинг ўқитилган талабалар билиши лозим бўлган билим ва малакалар бўлиб, аудит тушунчаси, аудит аудиторилик фаолиятини ташкил этиш ва бошқалар ҳисобланади.

“Корхоналарда бизнес режа тузишни такомиллаштириш ва режа кўрсаткичларни бажарилиши” мавзуси бўйича қуйидаги ўқув модули бирликлари ва ўқув мақсадлари қўйилади:

Ўқув модули бирликлари.

1. Бизнес режалаштиришнинг моҳияти
2. Бизнес режа тузишнинг услублар ва тамойиллари
3. Корхоналарда бизнесни режалаштириш ва башорат қилиш
4. Корхонада бизнес режа тузиш технологияси ва корхона режалари тузилмаси
5. Бошқарув жараёни нуқтаи назаридан бизнес режа кўрсаткичлари таҳлили
6. Бизнес режанинг молиявий кўрсаткичлари таҳлили
7. Бизнес режа кўрсаткичлари таҳлилининг корхонани бошқаришга таъсири

Мавзуга оид таянч сўз ва иборалар

Режа, молиявий режа, бизнес режа, бизнесни бошқариш, корхонани режалаштириш, бизнесни бошқариш функциялари ва бошқалар.

Фойдаланиладиган адабиётлар.

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. Ўзбекистон, 1995 й.
2. И.А. Каримов. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. Т. Ўзбекистон, 2005 й.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Махмудов Э.Х., Исоқов М.Ю., Нажимадинов Р.Д. Бизнес - режалаштириш. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2010.
5. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар. Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2012.

Ўқув мақсадлари.

Талаба мавзунини ўзлаштиргандан сўнг, бозор иқтисодиёти шароитида молия тушунчаси ва унинг аҳамиятини, молияни ташкил этиш масалалари, молиянинг бозор иқтисодиёти шароитидаги функцияларини ўрганиб олади.

Мавзу бўйича амалий машғулотда кўргазмаларни курашлардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш, моделлаштирувчи ўйин, кичик гуруҳларга бўлиниб, ҳамкорликда ишлаш, савол-жавоб, тестлар, масала-машқлар ечиш каби амалий педагогик технологиялардан фойдаланиб амалга ошириш тушунилади. Амалий машғулотни ўтказишда доска, видеопроектор, слайдлар, дафтар, китоб, газета, журналлар, ёзув қоғозлари, ручка, қалам каби ўқитиш воситаларидан фойдаланилади.

Дастлаб амалий машғулот ўтказиш учун технологик харита тузиб олиш мақсадга мувофиқдир. У қуйидаги шаклда бўлади:

Технологик босқич, босқичга ажратилган вақт	Фаолиятнинг мазмуни	
	Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчи-талабалар фаолияти
1. Кириш босқичи (10-15 дақ.)	Даъват қилувчи	Тингловчи
2. Асосий босқич (50-55)	Йўналтирувчи, бошқарувчи	Фаол иштирокчи, мунозарачи
3. Яқиний босқич (10-15)	Баҳолавчи, рағбатлантирувчи	рағбатланувчи

“Корхоналарда бизнес режа тузишни такомиллаштириш ва режа кўрсаткичларни бажарилиши” мавзуси бўйича амалий машғулот дарсини ўтишга тайёрланишда талабаларни ахборот, дарс жараёнида амалга оширилиши лозим бўлган топшириқлар билан таъминлаш мақсадида: мунозара учун саволлар тайёрлайди, мини-тест саволлари, масала-машқлар тузади, ёки кафедра томонидан тузилган бўлса, мавзу бўйича танлаб дарс ўтишга тайёрлайди, мавзу бўйича кўргазмалар ва тарқатма материаллар тайёрлайди. Дарс ўтишнинг технологик харитасини тайёрлайди. Талабалар ҳам амалий машғулотга тайёрланишади.

Амалий машғулотнинг биринчи босқичи бўлиб, кириш босқичи ҳисобланади. Бунда аввалги дарсда ўтилган мавзулар бўйича қисқача “Блиц-сўров” методини қўллаб эсга солинади. Бунда талабалар оғзаки жавоб беришади. Асосий тушунчаларни мазмунини айтишади. Сўнгга эса, янги мавзунини эълон қилинади. Уни ўтган мавзу билан боғланади, мавзунинг мақсади, дарснинг натижаси ва уни ўтказиш учун ўқув модули бирликлари эълон қилинади. Кириш босқичи учун 10-15 дақиқа сарфланади.

Сўнгга кейинги босқичда ўқитувчи гуруҳни учта микрогуруҳларга бўлиб олади. Ҳар бир микрогуруҳ учун олдиндан тайёрланган саволлар тўплами, масала-машқлар тўплами ва тестлар ёрдамида мавзунинг ўқув модули бирликлари бўйича “Баҳс-мунозара” методидан фойдаланган ҳолда амалий машғулотнинг асосий босқичига қилинади. Ҳар бир микрогуруҳ учун сардорлар тайинланади ва уларга микрогуруҳлар учун топшириқлар

тўплами тарқатилади. Топшириқларни бажариш бўйича услубий маслаҳатлар берилади. Бу жараёнга 10-15 дақиқа вақт ажратиш мумкин.

Қолган микрогуруҳлар учун ҳам юқоридаги шаклда топшириқлар тўплами тарқатилади. Топшириқларни бажариш учун микрогуруҳларга вақт ажратилади. Ажратилган вақт якунлангандан сўнг микрогуруҳ вакилларида бири ёки сардори топшириқлар юзасидан тақдимот қиладилар, микрогуруҳлар аъзолари жавобларни тўлдиришда иштирок этадилар. Бу жараёнга 50-55 дақиқа вақт ажратилади.

Учинчи якуний босқичда талабаларга ҳар бир кичик гуруҳнинг дарсда фаоллигини баҳолаш таклиф этилади: биринчи ўрин 1 балл, иккинчи ўрин 0.8 балл ва учинчи ўрин 0.6 балл. Талабалар кичик гуруҳларда топшириқларни бажариш бўйича ва индивидуал тарзда бажарган ишлари, билдирган фикрлари асосида қўйилган балларини эълон қилишади. Шундан сўнг ўқитувчи дарсга якун ясайди (Якуний қисм 10-15 дақиқа).

Сўнггра талабалар диққатини асосий масалага қаратади. Амалий машғулот дарсига тайёрланишда эътибор қаратилиши лозим бўлган жиҳатлар ҳақида, тушунарсиз бўлган саволларни ўқув адабиётларидан ўқиш ҳақида кўрсатма беради. Бу жараён учун 5-8 дақиқа сарфланади. Шу билан амалий машғулот дарси якунланади.

3.4. Мавзу бўйича мустақил ишлашни ташкил этиш.

Бугунги кунда таълим тизимида ўқитишнинг интерфаол усулларида кенг фойдаланилмоқда. Бу усулларнинг замирида талабаларнинг мустақил таълим олиш малакасини шакллантириш вазифаси ётади. Ўқитишнинг интерфаол усулларида тадбиқ этилишида талабалари мустақил жиҳатдан билим олишнинг турли шакллари ва воситаларидан фойдаланадилар. Мавзу бўйича талабаларнинг мустақил ишлашидан мақсад ўқитувчи назорати остида ва раҳбарлигида мавзу бўйича билимларни мустақил равишда бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборатдир. Биз тадқиқ қилаётган “Корхоналарда бизнес режа тузишни такомиллаштириш ва режа кўрсаткичларни бажарилиши” мавзуси бўйича талабаларнинг мустақил ишлашларини ташкил қилишда, аудиторияда олинган билимларини ўзлари мустақил жиҳатдан ўзлаштириш ва янада кенгайтиришдан иборатдир. Талаба фан бўйича дастур ва семинар дарслари режасида келтирилган адабиётлардан мустақил ишлашни ташкил этишда кенг фойдаланишлари мумкин. Бундан ташқари мавзуга оид бошқа адабиётлар, Интернет маълумотлари, республикада чоп этилаётган, “Бозор, пул ва кредит”, “Ўзбекистон Иқтисодий ахборотномаси”, “Солиқ тўловчининг журнали”, “Иқтисодиёт ва таълим” каби қатор журналлар, “Мулқдор”, “Солиқ ва божхона хабарлари”, “Банк ахборотномаси” каби журналлардан фойдаланишлари тавсия қилинади.

Ўқувчи-талабалар кўпроқ мустақил таълим оладилар, таълим жараёнининг объекти ўқитувчи эмас, ўқувчи хисобланади. Таълим жараёнига янги педагогик технологияларни, интерфаол усуллари кўллаш

ўқитувчининг ижодкорлик маҳоратини, қолаверса, масъулиятини янада оширади. Бундан келиб чиқадики, янги педагогик технологиянинг мақсади ўқитиш эмас, балки уларни мустақил ўқишга ўргатишдир. Демак таълим жараёнида янги педагогик технологиялардан фойдаланиш устувор таълим олиш малакасини шакллантиришда, муҳим омил ҳисобланади.

Талаба мустақил ишлаш кўникмасини эгалламаса, замон талаби даражасидаги мутахассис бўлиб етиша олмайди, чунки талабанинг ўқиш йиллари давомида олган билимларининг кўп қисми у фаолият бошлагунга қадар эскиради, кўпгина билимлар эса унутилади. Билимнинг эскириши тез, ахборот оқими нихоятда катта бўлган ҳозирги даврда мустақил ўқишга, ўз устида тинмай ишлаш, изланишга ўрганиш бир мутахассис учун нихоятда зарур.

Таълимнинг рейтинг тизими, айниқса, ўқиш жараёнига кириб келаётган янгиликлар, ахборот ҳажмининг каггалиги талабалардан мустақил ишлаш ва вақтдан тўғри фойдаланишни, уни тежаш заруриятини келтириб чиқаради.

Билим олиш, махсус малакага эга бўлиш, талабаларни дунёрашини шакллантиришда аудиторияда ўтиладиган дарслардан ташқари талабалар томонидан бажариладиган мустақил ишлар ҳам катта роль ўйнайди. Демак талабаларнинг ўз устларида мустақил ишлашларини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Мавзу бўйича талабаларни мустақил ишлашлари семинар ва амалий машғулотларга тайёргарлик, конспектлаштириш, илмий реферат, семинар машғулоти учун тайёрланган реферат, мавзунинг энг долзарб масалаларини қамраб олувчи реферат, илмий мақола, анжуманларга докладлар, маъруза тезислари, курс ишлари тайёрлаш шаклида амалга оширилиши мумкин. Бундай мустақил ишлашни ташкил этишда талабалар учун бевосита ўқитувчининг раҳбарлиги ва маслаҳати зарур бўлади. У мавзу бўйича талабаларни тўғри йўналишга солиб туради ва ишларини назорат қилиб туради.

Мавзу бўйича мустақил ишлашнинг энг кенг тарқалган бир неча турларига тўхталиб ўтайлик. Булардан бири, мавзуга оид ўқув ва илмий адабиётларни конспект қилишдир. Конспект қилиш мавзунинг ўрганишда талабага катта ёрдам беради. Чунки маъруза ёки семинар машғулотларидан Корхоналарда бизнес режа тузишни такомиллаштириш ва режа кўрсаткичларни бажарилиши билан боғлиқ барча маълумотларни ололмаслигимиз мумкин. Шунинг учун аудиторияда олинган билимларни кўшимча конспект қилиш мавзуга оид билимларни тўлиқроқ ўзлаштириш имкониятини беради. Конспект қилишда мавзуга оид материаллар тўғридан-тўғри кўчирилмаслиги керак. Бу жараёнда аввало мавзуга оид барча билимларни қамраб олувчи режа тузиб олинади ва шу режа асосида илмий изланиш олиб боради. Конспект қилишда талаба мавзуга оид адабиётлар ва бошқа манбалардан изланишлар олиб боради. Бунда у ишни ўқишдан бошлайди, чунки конспект қилиш бу тўғридан тўғри кўчириш эмас балки, ўқиб, ўқилган материалларни тўла англаб етиб, ўзлаштириш учун ақлни

ишлатишни талаб қилади. Ўқиш натижасида тўла тушунилган билимларга илмий жиҳатдан ёндашилади ва бунинг натижларини ёзишга киришилади.

Мустақил ишлашнинг энг самарали шаклларида яна бири, бу илмий анжуманларга доклад тайёрлашдир. Илмий доклад тайёрлашда талабадан катта билим талаб қилинади. Илмий докладни тайёрлаш учун талаба ўқитувчи маслаҳати ва ёрдамига таянган ҳолда мавзуга оид адабиётларни изланади, мавзуга чуқур ёндашади ва ўз кузатишларини ишлатишга интилади. Илмий докладнинг аҳамияти шундаки, талаба мустақил изланишига конференция иштирокчилари томонидан баҳо берилади.

Талаба мустақил ишлаш жараёнида илмий ишларини якуний ҳолатини ишлаб чиқа олади, ўз устида ишлайди, иккинчи томонидан ўзини янада янги ишларга рағбатлантиради, дунёқараши ривожланади, ўз фаолиятини аниқ мақсадларга йўналтиради, янада чуқурроқ билим олишга ва ўз устида ишлашга, иқтисодий фикрлашга, илмий изланишга, фикрини мантиқий изчилликда ҳам оғзаки, ҳам ёзма равишда баён қилишга ўрганади.

Хулоса

Ишлаб чиқариш бошқарувини такомиллаштириш, бошқарув меҳнатини комплекс механизациялаштириш ва автоматлаштиришни амалга ошириш, бошқарувнинг илғор усуллари жорий қилиш, ишлаб чиқариш ва меҳнат корхона фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Корхонада бизнесни режалаштириш ва уни ишлаб чиқариш ҳамда амалда жорий қилиш, ишлаб чиқариш ва бошқарувнинг илғор технологиялари, фан ютуқларини жорий қилиш орқали турли режалар лойиҳалаштирилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхона кўп сонли ва турли муаммоларга дуч келиб, улардан бири хўжалик юритиш тизимида ўзига муносиб ўрин эгаллаш ҳисобланади.

Бу вазифани корхона (фирма) ўз олдига аниқ ва равшан ишлаб чиқариш ғоясини: нимани, қачон ва қанча ишлаб чиқаришни белгилаб қўйган ҳолдагина муваффақиятли ҳал қилиш мумкин. Ушбу саволларга берилган ижобий жавоб корхонанинг қайси тармоққа мансублиги, мулкчилик шакли, куч-қуввати ва бошқа белгиларидан қатъи назар, унинг яратилиши ва келгусида муваффақиятли фаолият кўрсатишига асос бўла олади.

Ғояни реал воқеликка айлантириш учун у корхона маҳсулотлари ёки хизматларига буюртмалар олиш тизими билан кучайтирилиши лозим. Белгиланган ишлаб чиқариш фаолияти барча турдаги - моддий, меҳнат, молиявий ресурслар, шунингдек, ишлаб чиқариш қуввати билан таъминланиши зарур. Бунда маҳсулотни ишлаб чиқаришгина эмас, балки унинг сотилишини таъминлаш, яъни сотув каналларини излаб топиш ҳам муҳим аҳамият касб этади, корхонанинг маркетинг стратегияси ҳиссаси катта бўлади.

Бизнесни режалаштириш юқорида айтиб ўтилган ва шу каби бошқа вазифаларни ҳал қилишга хизмат қилади. У бир томондан корхона имкониятларини аниқ ва тўғри баҳолашга имкон берса, бошқа томондан муваффақиятга ва режалаштирилган ишнинг даромадлилигига умид қилишга имкон беради. Амалиётнинг кўрсатишича, пухта ишлаб чиқилган бизнес-режа рақобатбардошлик шароитларида корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва молиявий жиҳатдан барқарорлигини таъминлаб, бозордан ўзига муносиб ўрин эгаллашига имкон яратади.

Корхона иқтисодиётнинг асосий бўғини ва бозорнинг асосий субъекти бўлиб, жамият эҳтиёжларини қондиради ва фойда (даромад) олиш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш учун ташкил этилади.

Корхонанинг бутун фаолияти режалаштириш объекти бўлиб, фаолият характеридан келиб чиққан ҳолда корхонанинг турли хизмат ва бўлимлари томонидан ишлаб чиқилади.

Режалаштиришда миқдор ва сифат, натурал ва қиймат, ҳажм ва солиштирма кўрсаткичлардан фойдаланилади. Бу кўрсаткичлардан ҳар бири фойдали бўлиб, ўзига хос ҳисоб-китоб услубиятига эга.

Бозор муносабатлари шароитларида режалаштириш мажбурийдан кўра

истисно характерга эга бўлсада, айрим кўрсаткичларни тартибга солиш зарурати билан ҳамнафас бўлади. Амалиётда тартибга солиш илгари қабул қилинган режа ва мажбуриятга ўзгартиш киритиш бўлиб, барча ҳолларда корхона фаолияти ҳамкорлар ишига зарар етказмаган ҳолда асослаб берилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: «Ўзбекистон», 2003. -40 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги Қонуни –Т.: «Адолат», 1992.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида” ги 2010 йил 15 декабрдаги ПҚ–1442–сонли Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 4 майдаги «Тадбиркорлик субъектларини текширишларни янада қисқартириш ва улар фаолиятини назорат қилишни ташкил этиш тизимини такомиллаштириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-4296-сонли Фармони. // Халқ сўзи, 2011 йил 5 май.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш ва давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини янадатакомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2011 йил 12 майдаги Қарори. // Халқ сўзи, 2011 йил 13 май.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили» давлат дастури тўғрисида»ги 2011 йил 7 февралдаги Қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлаш ҳажмларини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2011 йил 11 мартдаги ПҚ-1501-сонли Қарори.
8. Каримов И. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги янада юксалтиришдир. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. – 34-50 б.
9. Каримов И. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.-56 б.
10. Каримов И. “Бизнинг бош мақсадимиз –жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир”. –Т.: Ўзбекистон, 2005. – 136 б.
11. Каримов И. Мамлакатимиз тараққиётининг қонуний асосларини мустаҳкамлаш фаолиятимиз мезони бўлиши даркор. Халқ сўзи, 2006 йил 25 феврал.
12. Каримов И. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. Халқ сўзи, 2006 йил 11 феврал.
13. Каримов И. “Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: «O'qituvchi» НМИУ. - 2013. – 372бет.
14. Каримов И. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил

давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Халқ сўзи 2015 йил 19 январ.

15. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

16. Ақромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. -Т.: Молия, 2003.-223 б.

17. Грузинов В.Г. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. -М.: «Юнити Дана» 2003.

18. Грибов В.Д., Грузинов В.П. Экономика предприятия. Практикум. 3-е изд. перераб. и доп. Учебник М.: ФиС 2004.

19. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўлл. -Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

20. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Бизнес планирование. (Учебное пособие). -Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.

21. Волков О.И. Экономика предприятия, Учебник. -М.: «ИНФРА-М», 2000.

22. Шепеленко Г.И. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр «МАРТ», 2000.

23. Экономика предприятия / Под ред. Е.Л. Кинтора Спб. Питер, 2003. -352 с.

24. В.П. Грузинов, В.Д.Грибоев. Экономика предприятия: Учеб. пособие. - г-е изд. -М.: Финансы и статистика, 2001. -208 с.

25. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: ФиС 2004.

26. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

27. Интернет сайтлари:

- www.stat.uz. - Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитасининг расмий сайти.
- www.ceep.uz.- Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт Вазирлиги ҳузуридаги Самарали иқтисодий сиёсат маркази расмий сайти.
- www.bearingpoint.uz.- USAID Bearingpoint Uzbekistan Economic Reform.
- www.internetindicators.com.- Иқтисодий индикаторлар интернет веб-сайти.
- www.management.ru.- официальной сайт Российской компании «Консалтинговая группа МД».
- www.iscti.ru.
- www.bank referatov.ru.
- www.webwww.net.ru.